

ВИКТОРИЈА СОКОЛОВСКА

АНТИЧКИОТ ГРАД НА ИСАР-МАРВИНЦИ, ВАЛАНДОВО

КУЛТУРНО-ИСТОРИСКИ ОСВРТ

ARGOS

STOBI

ANTIGONEIA

STENAE

IDOMENAI

GORDYNIA

ASTRAION

ALMANA

DOBEROS

TAURIANA

СОДРЖИНА

Вовед	4
Географска слика на Долно Повардарје	7
Исар-Марвинци – населба во Валандовската Котлина	9
Историјат на откривањето на Исар-Марвинци	11
Осврт врз античките населби во Валандовско-гевгелискиот регион	13
Осврт врз историјата на Долно Повардарје	19
Етничка припадност на популацијата во Долното Повардарје	21
Убикација на градовите во Валандовско-гевгелискиот регион	23
Исар-Марвинци, Добер или Идомене?	28
Добер, Идомене и Гортинија во античките извори	32
Добер во светлината на археолошките истражувања	34
Appendix	55
Библиографија на Долно Повардарје	56
Планови	63

Издавач
PORTA ARCHAEOLOGICA
<http://porta-archaeologica.com>

За издавачот
Горан Санев

Автор
Д-р. Викторија Соколовска

Лектура и коректура
Лилјана Мангароска

Дизајн и подготовка
Гордана Георгиевска

Скопје, 2011

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека
"Св. Климент Охридски", Скопје

904:711.424(381)"652"

СОКОЛОВСКА, Викторија
Античкиот град на Исар-Марвинци, Валандово
[Електронски извор] : културно-историски осврт /
Викторија Соколовска. - Текст, слики, географ. карти.
- Скопје : Култура ест, 2011

Начин на пристап (URL): <http://porta-archaeologica.com>.
- Наслов преземен од екранот. - Опис на изворот на
ден 6.06.2011

ISBN 978-608-65300-0-6

а) Исар-Марвинци (археолошки локалитет)

COBISS.MK-ID 88626186

Дигиталната верзија на оваа книга е објавена според
условите на лиценцата на Кријтив комонс Наведи
извор-Некомерцијално 3.0 Unported

Можете:

да споделите – да умножувате, дистрибуирате, јавно да го прикажувате или јавно дигитално да го прикажувате делото
Преработка – да го адаптирате делото

Под следните услови:

Наведи извор. Морате да го наведете изворот на ист начин како што тоа го направил авторот или давателот на лиценцата (но не на начин кој би сугерирал дека тие ве поддржуваат вас или вашето дело).

Некомерцијално. Не смеете да го користите ова дело за комерцијални цели. Во случај на понатамошно користење или дистрибуција морате на другите јасно да им ги дадете до знаење условите под кои е лиценцирано ова дело. Најдобар начин за да го направите тоа е да поставите врска до оваа веб-страница

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/deed.mk>

Секој од горенаведените услови може да биде поништен ако добиете дозвола од носителот на авторските права.
Ништо во оваа лиценца не ги нарушува или ограничува моралните права на авторот.

ВОВЕД

Годината 1976 беше преломна година за археолошките истражувања по долината на Вардар. Дотогаш, по должината на оваа најголема македонска река беа познати неколку локалитети меѓу кои по своето значење на прво место се наоѓаше Стоби, добро познатиот град во науката, откриен помеѓу двете светски војни, а особено познат во нашата јавност преку југословенско-американските истражувања од 70-те години на минатиот век¹. Во археолошките кругови позната беше некрополата во Демир Капија, откриена случајно во 1948 година при подигањето на варниците во населбата, кога излегоа на виделина, дотогаш одвај познати на територијата на Република Македонија, грчки вази во стил на црвени фигури од 5. и 4. век пр. н.е., кои денес претставуваат значајна збирка од овој вид во Одделот за археологија при Музејот на Македонија во Скопје.²

На овие два пункта по Втората светска војна изведувани се ископувања во неколку наврати, испитувани се поедини сектори и детали, а резултатите се објавувани во стручните списанија во земјата и странство.³ Другите подрачја на Повардарјето каде постоеја извесни траги од минатите епохи, одвај беа познати во археолошките кругови. Токму тие околности го свртеа вниманието и интересот на истражувачите со цел да се дознае и сознае што се случувало на овие простори во минатото, да се види кога започнал животот во населбите, како тие изгледале, каков бил нивниот растеж и развој во поедини периоди, каква била нивната материјална и духовна култура, на кои етнички групи и популации припаѓало населението, со други зборови, да се открие и проучи праисторискиот период на Македонија и преминот на Македонија во историски период со сите фази на неговата политичка и културна историја.

Токму заради тој интерес на поединци, проследен со ентузијазам и лична интуиција и залагања, беше подготвен проект од стручни лица – археолози во Археолошкиот музеј на Македонија како програмска активност за наредниот период.

¹ За библиографијата на Стоби упатувам на: И. Микулчиќ, СТОБИ, МАГОР, Скопје 2003, 203 и н.; V. Sokolovska, Investigations in the house of Peristerias, Studies II, Beograd 1975, 123-141; истата, Stobi in the light of ancient sculpture, Studies III, Beograd 1981, 95-106; за целокупната скулптура од Стоби, види: истата, Античка скулптура во СР Македонија, Скопје 1987; истата, Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986, 43-45.

² Ј. Корошец, Заштитно ископавање у Демир Капији 1948 г., Зборник на Археолошки музеј, Скопје 1956, 90-107; Д. В. Тодоровиќ, Грчки гроб из Демир Капије, Старинар IX-X, Београд 1959, 281-296.; истата, Античка Демир Капија, Старинар XII, Београд 1961, 229-254; Н. Петровиќ, Демир Капија, Архитектонски налази на сектору Манастир, Старинар н.с. 12, Београд 1961, 217-227; И. Микулчиќ, Накит класичног доба из Демир Капије, Старинар н.с. Београд 1970, 135-138; В. Соколовска, Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, Жива Антика XXIV/1-2, Скопје 1974, 267-279; истата, Новија археолошка ископавања у Демир Капији, Старинар н.с. XXIV-XXV, Београд 1975, 182-192; истата, Археолошки истражувања во Демир Капија, Maced. acta Archaeol. 4, Прилеп 1978, 93-112; истата, Исар-Марвинци 47-51; И. Микулчиќ, Хеленистички тврдини во Демир Капија и Бабуна, ГЗФФ 34, Скопје 1982, 127-143; истиот, Топографија на Стенае-Просек-Демир Капија, ГЗФФ 41-42, Скопје 1988-1989, 65-88; истиот, Антички градови во Македонија, Скопје 1999, 176-182.

³ Види заб. 1 и 2.

Во 1976 година, од страна на тогашниот СИЗ за научни дејности беше одобрен проектот "Долината на Вардар во I милениум пр. н.е." подготвен, а подоцна и реализиран од д-р. Викторија Соколовска и м-р. Радмила Пашиќ Винчиќ, обете археолози, долгогодишни работници во Археолошкиот музеј (подоцна во состав на Музејот на Македонија). Во тој момент интересот беше насочен на Долното Повардарје, особено заради индициите кои излегоа на виделина при обиколувањето на теренот, односно рекогносцирањата кои Археолошкиот музеј систематски ги изведуваше во тој период на територијата на Р. Македонија.⁴ Изборот падна на локалитетите:

Вардарски Рид кај Гевгелија, познат во стручната археолошка литература како наоѓалиште на наоди од типот на т.н. македонски бронзи, гробови од типот цисти и предмети од раната антика кои беа случајно откривани. Тоа беа доволно елементи да се констатира дека тука постоела населба од железно време и раноантичкиот период на која треба да се интервенира.⁵

Мелезник-Дедели, локалитет на половина пат помеѓу Валандово и Дојран, каде при рекогносцирањето се најде на гробови од типот цисти и погребувања во питоси, значи, елементи кои недвосмислено покажаа дека се работи за локалитет од постарото железно време.⁶

Исар-Марвинци, локалитет добро познат од стручната литература и првите ископувања изведувани во 1961 година на месноста позната како "Порта", каде подоцна е откриен храм со познатиот натпис во кој се споменува локален македонијарх.⁷

Теренските истражувања и ископувања кои уследија во наредните години го оправдаа нашиот интерес. Резултатите беа фасцинантни. Сликата на животот во Повардарјето светна со голема моќ и пред нас се отвори еден свет за кој можевме само да сонуваме. Нашите визици се проширија до невидени размери. Резултатите кои избија на површина во голема мера ги изменија дотогашните сознанија, знаења и констатации кои владееја дотогаш во археолошката науката. Се создадоа услови кои овозможуваат да се испита културниот развој на Повардарјето во вековите на I милениум пр. н.е., што доведе до состојба да се поврзат и објаснат, дотогаш недоволно јасните појави во постарото железно време и раната антика на нашата земја.

⁴ Екипа на Музејот во состав Р. Пашиќ Винчиќ, С. Саржоски и В. Соколовска, во текот на претходниот период вршеа рекогносцирања на територијата на општина Гевгелија во која беше вклучено Валандово. Во таа прилика откриени се микролокациите на Дедели, Валандово, Сува Река, Парагон, Вардарски Рид кај Гевгелија, населба од хеленистичко време со светилиште, односно мавзолеј кај Пирава, некропола од железно време кај Собри и др. Види: Археолошка карта на Р. Македонија, Том II, Скопје 1966.

⁵ Во Музејот во Гевгелија се наоѓаа неколку предмети од предримско време откривани случајно на теренот на Вардарски Рид.

⁶ Со гореспоменатото рекогносцирање, во самото село Дедели се најде на гробови. На селското игралиште сè уште стоеше питос видлив на површината, за кој се воспостави дека припаѓал на гроб. На периферијата на селото видлив беше гроб циста, кој во таа прилика беше откопан. Во него се најдени бронзени предмети, меѓу кои една очилеста фибула.

⁷ Во 1961 година за првпат беа добиени извесни средства за ископување на Исар-Марвинци. Дека се работеше за значаен локалитет беше потврдено со претходното истражување на околината, прибирање на наоди откривани од селското население. Во Археолошката збирка при Народниот универзитет во Гевгелија се наоѓаа теракотата на Кибела со лавовите, статуетата на Афродита, статуата на Артемида и други предмети кои ги прибрал директорот Спасо Ѓоров. Со првите ископувања веќе се оформи претставата за значењето на локалитетот.

Меѓутоа, финансиските средства со кои располагаше секоја истражувачка кампања беа многу скромни за да може за еден покус период да се дојде до поголеми сознанија и да се добијат одговори на прашањата и оформи саканата слика за животот на населбите.

Натамошниот тек на теренските истражувања се одвиваше бавно, со мали средства, со големи прекини, со големи лични жртвувања. Но, и покрај сите тешкотии, упорноста на истражувачите е овенчана со резултати за кои може да се каже дека е постигната целта: оформена е сликата на локалитетите кон кои беше насочен интересот, а резултатите до кои е дојдено исполнија една празнина од праисторијата и античката историја на Македонија и зазедоа такво место во археолошката наука кое ја задоволи вложената енергија и трудот на истражувачите.

Ископувањата кои сега се одвиваат ја надополнуваат постојната слика, ја збогатуваат претставата за содржината на живеењето и осветлуваат поедини моменти кои се однесуваат на развитокот на населбата од нејзините зачетоци и појавата како цивилизациска агломерација, нејзиниот натамошен развиток, како и настаните кои се случувале во градовите во Повардарјето во текот на I милениум пред нашата ера, што оставиле видни траги за своето постоење.

ГЕОГРАФСКА СЛИКА НА ДОЛНО ПОВАРДАРЈЕ

Демиркаписката Клисура, величествената бариера што ја формираат последните огранки на Кожуф и Граешка Планина, го дели течението на Вардар на Средно и Долно Повардарје. Помеѓу овие моќни карпи Вардар победоносно го продолжува патот кон југ за да ги истури своите води во Егејското Море. Оваа несекојдневна глетка со магична сила го привлекуваше вниманието на археолозите од мојата генерација, со скриена желба да се продре внатре и види што се крие во нејзините пазуви. По должината на оваа чудесна македонска река, како стожер околу која се формирала сржта на народот кој ја населувал, во минатото се одвивал живот исполнет со бурни историски и културни настани. Од дамнешни времиња оваа река собирала народи, давала прибежиште на минувачи, создавала своја култура а во исто време примала и туѓи влијанија, значи, живеела еден динамичен живот од кој се зачувани видливи траги, а во исто време ги чувала, негувала и ги пренесувала културните традиции, одржувала континуитет во културниот развој на популациите кои ги населувале нејзините брегови.

Кога по современата автотраса патникот намерник од север ќе мине среде моќните карпи кон југ, ќе се најде во различно окружување и под поинакво небо. Ако пред тоа по патот го следело дождливо време, јужно од клисурата небото ќе се отвори и ќе се појават поинакви видици. Тоа значи дека се наоѓа во нова средина, каде растат други растенија, каде се дише друг воздух. Но, тоа нема да се почувствува наеднаш. Треба да се остане некој миг повеќе за да се сознае дека се наоѓа во нови климатски услови, каде растат олеандри и калинки, каде липите испуштаат опоен мирис, каде се одгледувала свилената буба и се правела свила, каде големите лозови плантажи раѓаат најубавото грозје.

Тоа е Валандовско-гевгелиското Поле, едно поле меѓусебно разделено со реката Вардар. Но, за разлика од Гевгелиското, Валандовското Поле е трустно подрачје, за што зборува неговата поставеност во спротивен правец на реката Вардар. Тоа е последица на спуштањето на Беласица во однос на Валандовската депресија, при што, во голем временски распон доаѓа до земјотреси со разорна сила. Во 1931 година силен земјотрес со јачина од 10 степени во голема мера го разурнал градот. Натписот на споменикот поставен во центарот на градот потсетува на овој немил настан. Такви јаки земјотреси, велат сеизмолозите, на овој простор се случуваат еднаш во 1000 години. Во еден момент, на овој начин, настрадал античкиот град на Исарот кај селото Марвинци. Инаку, земјотреси со помал интензитет, тука се случуваат на секои 10-15 години. И на 24 мај 2009 година, околу 6 часот и 20 минути попладне, земјотрес со сила од 6 степени според европската макросеизмичка скала го потресе Валандово. Жртви немаше.

Валандовската котлина зафаќа 331 квадратни километри. На север котлината ја затвараат планинските масиви на Кожуф и Граешка Планина, чии последни изданки ја формираат Демиркаписката Клисура. Источната страна ја врамуваат последните огранки на Беласица и Плавущ, преку чии проодни превои е поврзана со Струмичкото Поле. Од Дој-

ранската област кон југоисток ја делат благи возвишенија каде се наоѓаат Казандол и Фурка. Реката Вардар ја формира западната географска граница на котлината, зад која се издига разбранетиот масив на живописниот Кожуф. Од исток кон запад рамницата ја сече реката Бојмица (Анска Река), која извира од западните планински огранки на Беласица и се влева во Вардар северозападно од најистурената јужна огранка на Погана - ридот Исар.

Во регионот владее изменета средоземна клима како последица на отвореноста кон југот. Всушност, Беласица се јавува како климатска граница помеѓу јужната медитеранска и умерено континенталната клима од север. Во исто време, Беласица се јавува како граница помеѓу северните предели каде растат листопадните шуми и јужните зимзелени нискостеблести грмушки, познати како прнари. Тука се одгледува тутун, памук и, своевременно, свилената буба. Градинарските култури се со добар квалитет, а големите плантажи лозја даваат висококвалитетно грозје. Во блиското минато тука се одгледувал афион со своите нуспроизводи. Ова растение, без сомнение, се одгледувало уште во антиката и, како што е потврдено со археолошките ископувања, било нашироко употребувано.⁸

Валандовската Котлина располага со знатно богати рудни ревири. Кај Казандол од дамнешни времиња е експлоатиран бакар. Рудниците на бакар кај Дедели се експлоатирани уште во раната антика. Кај Костурино лежат наслаги од железна руда. Рудниците кај Раброво се богати со бакарна и хромна руда. Во регионот на многу златоносни реки испирано е злато уште во антиката. Во ова веројатно предничи масивот на Кожуф каде се наоѓаат најбогатите рудни лежишта експлоатирани во антиката. Интересот за овие ревири трае и денес. Таму лежат наслаги на бакарна и оловно-сребрена руда, лежишта на злато, арсен, антимон и талиум, како и железно-никелна руда. Сигурни потврди дека овие руди се користени во антиката се сочувани во материјални докази. Исклучително голем број предмети од т.н. серии на "македонски бронзи" се откриени и сè уште се откриваат, во некрополите од постарото железно време во Долно Повардарје, но и на северните пајонски региони, кои, од своја страна, претставуваат типично етничко-култно обележје на овие простори. Дека рудата е обработувана на самите населени места сведочат бројни дробилки за руда, откривани на локалитетите во Повардарјето и во источна Македонија. Кој знае по кој пат се потврдува информацијата сочувана кај Страбон дека Пајонија е богата со злато.

Расположена во Долното Повардарје, Валандовската Котлина имала улога на значајна сообраќајна врска на Балканот. Покрај Вардарскиот пат (Via Axiá), актуелната магистрала, низ неа минувал пат кој, преку Дојран, го поврзувал Егејскиот брег и преку Струмичкото поле водел кон средното течение на Струма и натаму кон Сердика.

⁸ Податоците ги користам според: В. Картов, Валандово и Валандовско низ историјата, Скопје 1972.

ИСАР-МАРВИНЦИ ВО ВАЛАНДОВСКАТА КОТЛИНА

Локалитетот Исар се наоѓа над селото Марвинци, од неговата југозападна страна. Ридот е достапен од јужната страна преку широко седло. Уште од времето на раната антика оттука поминувал патот кој од акрополата се спуштал до нивото на коритото на Вардар и продолжувал кон Грчиште, односно Глоска Чука. Тука, на местото познато како "Сепарација" Вардар има цврсто каменито дно, кое овозможувало полесно поминување на другата страна на реката. Другите страни на Исарот се стрмни, околност која давала сигурност и заштита на населбата што тука настанала и се одржала над 1500 години.

Исарот е истурен пункт среде котлината каде дуваат силни ветришта. Акрополата што се наоѓа на највисоката кота од 131 м надморска височина морала да биде добро заштитена од атмосферските прилики на регионот. Најстарите траги од населбински слоеви се исклучително впечатливи. Куќите за живеење се лоцирани на позиции потпрени до карпите, при што, на поедини места карпите се засекувани до одредена длабочина за да се постигне стабилност и заштита на станбените и економските објекти. Ваква слика даваат остатоците од најстарата населба која се простира под акрополата, а особено на сртот кој се протега југоисточно од подоцнежниот римски каструм (Сл. 1, Сл. 3).

Сл. 1 . Поглед на Исар-Марвинци

Конфигурацијата на теренот каде се распослала населбата на Исарот ја условила формата и типот на населбата. Тоа е населба од т.н. разбиен тип, со објекти лоцирани на места погодни за егзистенција. Како најкомпактна се јавува раноантичката акропола со објекти кои припаѓале на станбени градби. Идните пообемни ископувања секако ќе овозможат да се согледа поцелосно урбанистичката слика на населбата. Некрополите од која

било временска епоха се распслани на огромен простор насекаде околу градот, допрени до кварталите од просторот за живеење. Од акрополата патот се спуштал преку Јужната некропола и водел кон подножјето на Исарот, појава вообичаена во антиката.

Плодната околина секако поволно влијаела врз развитокот на населбата и снабдувањето на популацијата со животни продукти, особено со житните производи. Дека овој прехранбен производ бил од особена важност за жителите се потврдува со изразито присуство на питоси за складирање на жита, откриени насекаде во населбата, констатирани во сите хоризонти на живеење, од раното железно време, преку раноантичкиот период, времето на хеленистичкиот период, особено во доцната антика, кога оваа појава е највпечатлива.

Населбата на Исарот немала недостиг на вода. Непосредната близина на реката Вардар секако била од примарно значење. Вода за пиење е користена од изворите кај Јанова Чешма уште од најрани времиња. Во раноримскиот период изграден е целосен систем на водовод. Водата е доведена од Врежи Дол, односно од локацијата кај Погана, од каде на места може да се следи системот на водоводот кој се совпаѓа повремено со современите патеки на теренот. Во секој случај, на највисоките тераси на Исарот, непосредно под акрополата, откриени се системите за вода кои покажуваат присуство на големи количини: изградени канали на водовод, градски терми со целосен систем за присуство на вода во објекти од ваков вид. За овој значаен момент од егзистенцијата на градот, ќе зборуваме во натамошното излагање.

Сл. 1. Дел од откриените објекти на Исар-Марвинци

ИСТОРИЈАТ НА ОТКРИВАЊЕТО НА ИСАР-МАРВИНЦИ

Најстара информација која се однесува на Исар-Марвинци и неговата околина потекнува од времето на Првата светска војна, кога на локалитетот се откриени и во меѓувреме, од страна на В. Пингел и Драгендорф се објавени неколку предмети од локалитети кај Дедели и Марвинци. Во нашата литература Исар кај с. Марвинци за првпат е регистриран како археолошки локалитет со рекогносцирањата предводени од М. Грбиќ. Малку подоцна, од страна на М. Корнаков е објавена архитравната греда со грчкиот натпис, која стоела, а и денес се наоѓа на Исарот кај Марвинци.⁹ Локалитетот од дамнешни времиња служел како мајдан од каде месното население се снабдувало со камен, при што многу погодни блокови се вградувани во селските куќи. Благодарение на своите големи димензии, архитравот е спасен од уништување.

Посебно внимание на локалитетот има посветено Борка Јосифовска, која во текот на подолг временски период ги проучи и објави дотогаш откриените наоди. Во 1961 година Јосифовска, во соработка со авторот на овој труд, го изведе првото ископување на Исарот. Интересот беше свртен кон откривањето на храмот, така што во таа кампања беше откриена првата скала од храмот и дел од бедемот до портата. Во таа прилика беше откриен надгробниот споменик на Зоилос, на кој е претставен војник со македонски штит (Сл. 15). Во исто време беше откриен каналот за довод на вода на соседната тераса, подоцна обележан како Сектор VI.

Како што е спомнато во воведот, од 1976 година е започната реализација на проектот "Долината на Вардар во I милениум пр. н.е.". Според програмата базирана врз актуелната ситуација, првите ископувања започнаа на коритото на Сува Река во Гевгелија и на просторот наречен Парагон кој се протега покрај коритото на реката, каде беше лоцирана некропола со гробови од типот цисти која припаѓаше на постарото железно време. Песокливиот терен овозможуваше ископувањето да се одвива без особени тешкотии и без застој. Резултатите беа повеќе од задоволителни.¹⁰

Во исто време, поставени се пробни сонди на Вардарски Рид, при што беа констатирани населбински културни слоеви. Со тоа беше потврдена оправданоста за систематски ископувања на локалитетот кои требаа да уследат наредните години.

Во текот на оваа истражувачка кампања воспоставен е во археолошката литература терминот "Вардарски Рид" како топоним на локалитетот наспроти "Гевгелиски Рид", кој исто така беше во употреба.

Следната 1977 година се почна со ископувањата на Исар-Марвинци. Еден ваков голем локалитет претставуваше предизвик и недоумица каде да се насочи ископувањето. Изборот сепак падна на акрополата, така што, по неколку пробни сонди беа поставени квадрати

⁹ V. Pingel, Eisenzeitliche Graber von Dedeli und Mravinca in Jugoslawisch – Makedonien, според Р. Васић, Нови елементи за проучавање гвозденог доба Вардарске долине, Старица XXVI 1977, 1 и н.; М. Грбиќ, Археолошки наоѓалишта во Македонија, ГМКД на НР Македонија, Скопје 1954, 115; К. Томовски, М. Корнаков, За некои споменици од југоисточна Македонија, 29 и н.

¹⁰ Р. Пашиќ, Археолошки истражувања на локалитетот Сува Река во Гевгелија, Maced. acta Archaeol. 3, 1977; Археолошки испитувања на локалитетот Сува Река во Гевгелија 1978; Повардарје у старијем гвозденом добу, магистерски рад, Београд 1981.

кои од 1977-1980 година беа систематски истражувани. Ова беше прво ископување на населба од предримско време во Македонија, изведувано со големи неизвесности и чувство на страв кон сето она што понатаму ќе се случи.

Во меѓувреме, во 1978 година започна ископување на Сектор I, значи простор на кој се наоѓаше римскиот храм и бедемите со портата, каде беа изведувани ископувања во 1961 година од страна на Б. Јосифовска и потпишаната. Ископувањата на овој сектор траеја неколку години, со значителни прекини, сè до 2008 година.

Во 1982 година започнаа ископувањата на Јужната некропола, кои продолжија наредните години, но, исто така, изведувани со прекини. Како што се воспостави подоцна, на овој простор се вршени погребувања во предримскиот и во римскиот период, односно од крајот на 5. век пр. н.е. до 4. век од н.е.¹¹

Ископувањата на Лисичин Дол се започнати 1977 година, кога беше потврдено постоењето на некропола од постарото железно време, од каде потекнуваа неколку интересни случајни наоди од т.н. "македонски бронзи" кои беа добиени од наоѓачите уште во 1961 година. Во истата истражувачка кампања констатирани се погребувања од овој период на неколку пункта во атарот на Исарот. На Лисичин Дол ископувањата се продолжени во 1997 и, пак со извесни прекини, траат и денес.

Југоисточно од воениот каструм, на еден карпест срт каде дивите копачи имаат откриено и ограбено голем број гробови, во 2009 година е изведено систематско ископување. Откриени беа голем број гробови, густо вкопани во карпата, скоро без исклучок од римско време. Разнородноста на гробната архитектура и погребниот ритуал откриени во оваа прилика даваат можност за проучување на начинот на погребување во римско време на овие простори и согледување на разните форми и типови на гробната архитектура практикувана во антиката.

¹¹ Резултатите од ископувањата до 1983/84 година се објавени во: В. Соколовска, Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време. Види заб. 1.

ОСВРТ ВРЗ АНТИЧКИТЕ НАСЕЛБИ ВО ВАЛАНДОВСКО-ГЕВГЕЛИСКИОТ РЕГИОН

Теренските истражувања во Валандовско-гевгелискиот регион, изведени преку рекогносцирања и повремени ископувања, овозможува да се установаат локации на населбите, нивниот приближен обем, времето во кое настанале и кога исчезнале. Тоа се резултати добиени постапно во текот на последните три декади, започнати со проектот "Долината на Вардар во I милениум пред н.е.". Ќе наведеме некои позначајни.

Демир Капија - *Stenae*

Улогата на оваа населба како стратешко место е веќе многу пати истакната во науката, па и нашиот осврт врз населбите во регионот ќе го започнеме со приказот на Демир Капија, иако таа не е составен дел на Валандовската Котлина..

На врвовите од двата камени масиви што ја формираат Демиркаписката Клисура, зачувани се маркантни траги од тврдини, наполно разурнати. Наместа се зачувани делови од бедеми во техника на сувосид, формирани од големи квадари. Тврдината се протега од врвот на клисурата кон исток во должина од 900 м, каде завршува со масивна правоаголна кула. Веќе е констатирано во науката дека се работи за остатоци од значајно утврдување. Изнесените претпоставки за карактерот на оваа тврдина како пајонска, нејзините карактеристики и техниката на градба, укажуваат на архајскиот период како време кога е подигната. Во најново време ова е потврдено и со истражувањата на И. Микулчиќ кој смета дека тука се наоѓала резиденцијата на пајонските владетели. Секако не е случајно што на овие простори е најдена монета на Теутаос, најстар пајонски владетел за кого се знае. И на спротивната, западна страна на клисурата, на платото Рамниште, се наоѓаат остатоци од срушени бедеми кои се протегаат врз сртот во должина од 120 м. На северната падина позната како Манастир, зачувани се траги од пат во должина од 20 м, користен во антиката. Всечените во карпата колски траги на растојание од 1,25 м зборуваат дека патот имал долга употреба. За комплексот на населбите во состав на регионот, нивната местоположба и микролокација, во најново време Микулчиќ дава целосна слика поткрепена со лични теренски опсервации.

Со случајните откритија на просторот зад варниците при проширувањето на патот, како и со археолошките ископувања на Манастир и теренот околу современата болница во близина на устието на Дошница, откриена е некропола врз која се базираат сознанијата за овој значаен локалитет. Во општи рамки, како заокружена слика може да се каже дека населбата настанала во доцно бронзено време. Се развила особено во време на раната антика, 5. век пр. н.е. како последица на доселеници од Атика кои тука формирале своја колонија. Керамиката во стил на црвени фигури откривана во некрополата, меѓу која белите лекити типични во погребниот ритуал на атиѓаните, неспорно покажува за присуство на доселеници од Атика. За просперитетот на населбата во ова време сведочат и наоди од друг вид, особено примероци на префинет златен и сребрен накит изработен во халкидските тореутски центри. Присуството на овие доселеници од југот се должи на нивниот интерес и потрага по рудни лежишта на благородни метали, со кои располагал регионот на Демир Капија.

По една видна стагнација на населбата и нејзиното осиромашување кое настанува како последица на настаните што се случиле со походот на Келтите на Делфи во 280/279 година, ситуација која се забележува во сите населби во Повардарјето, населбата кај Демир Капија доживува нов бран на доселеници. Тоа се случува за време на Филип V, кој ги населил, односно обновил, постраданите места низ кои Келтите минале со колонисти кои внесле нов импулс во населбите на Повардарјето. На ова време припаѓа светилиштето на Диоскурите откриено кај Демир Капија, каде се најдени релјефи и статуети во тркалезна пластика со приказ на Тријадата. Во текот на римскиот период населбата не доживува особен растеж и напредок, но сепак учествува во современите збиднувања во Македонија. Во раниот период на царството се градат јавни објекти, како што е храмот изграден во јонски стил, чии делови повремено се откривани на теренот. Монетните наоди, а особено накитот покажуваат подем на поединци. Интересна е околноста што токму во Демир Капија е откриен портрет на маж кој носи карактеристики типични за портретите на Галиен, како еден од претставниците на крајот на римската портретура во Македонија.¹²

Исар-Кула, Валандово

На планинскиот срт северно од Валандово констатирани се траги од населба. Ископувања не се вршени, но повремените наоди даваат можност да се оформи слика за зачетоците на оваа населба во областа позната како Бојмија, односно Боимија. Населбата зафаќала знатно поголем простор од тоа што може да се согледа. И во овој случај се работи за населба од разбиен тип. Траги од доцна бронза, односно преодниот период, се сочувани во керамиката од ова време на која повремено се наидува. Некрополата на Зелениште лоцирана на подножјето на Исарот, во кругот на современата болница, потврдува дека тука се одвивал живот во 7.-5. век пр. н.е. Траги од раноантички објекти со сидови без малтер се констатирани на терасите на Исарот, кои овозможиле да се установи големината на населбата во ова време од 5-6 хектари. Во раноримско време овој град како да запаѓа во криза, но затоа пак, во доцната антика доживува просперитет кој се насетува во појавата на црковен комплекс со расцут во текот на 4. и 5. век, а секако и во 6. век.¹³

Мелезник - Дедели

Населбата лежи непосредно до селото Дедели, расположено на последните огранки на Беласица. Ископувањата кои уследија по откривањето на локалитетот беа насочени кон иследување на некрополата. Нејзиниот животен век не е долг. Населбата егзистирала во железно време, со, веројатно, постари зачетоци. Тоа е класичен пример на културата на постарото железно време во Повардарјето со гробен инвентор типичен за ареалот населен со пајонска популација.¹⁴

¹² Види заб. 2.

¹³ За овој локалитет најкомплетни податоци кај: И. Микулчиќ, Антички градови во Македонија, 20 и н.

¹⁴ Д. Митревски, Дедели, Скопје 1991; Види, Археолошка карта на Р. Македонија, Том II, Скопје 1996, 54-55.

Вардарски Рид, (Гортинија?), Гевгелија

На источниот крај на пространото Гевгелиско Поле, веднаш над реката Вардар, се издига Вардарски Рид. Тоа се всушност два рида разделени со благ превој. На источниот рид се вршени пообемни ископувања на највисокиот дел и на подножјето. Ископувањата покажаа јасна стратиграфија во развојот на населбата. Најстариот хоризонт се врзува за постарото железно време – 7.-6. век пр. н.е. Забележителното присуство на метални предмети во некрополите од ова време наметнуваат констатација дека во населбата била развиена металургијата и локална продукција на металните гробни прилози. На керамиката која се јавува во ова време ѝ се припишува локално потекло. За класичниот период маркантна е појавата на еден објект изграден од правоаголни делкани камења, објаснет како стоа, градба каде на полуотворен простор се собирале граѓаните, трговци и занаетчи, значи деловни луѓе. Оваа техника, дури во посовршена форма, е применета на објекти откриени далеку на север, во Бразда кај Скопје, на Кршевичко Кале кај Врање, на ридот Кракра кај Перник. Во стручната литература веќе е истакнато потеклото на овој градежен систем и улогата која им припаѓала на објектите.

Во хеленистичкиот период населбата развива сопствена продукција на грнчарија, коропластика и други занаетчиски производи. Сè на еѐ, може да се заклучи дека се работи за богата населба која својот просперитет го должи на позицијата во долината на Вардар на главната магистрала која го поврзувала Егејското Море со внатрешноста на Балканот, преку постојаните врски со Југот и прифаќање на цивилизациските придобивки напластени во културниот развој на Македонија. Животот на Вардарски Рид замира со крајот на I век пр. н.е., за да остави материјални траги за своите последни денови во I век од н.е..¹⁵

Градишор-Мрамор, (Идоменае?) Милетково

Околу с. Милетково забележана е значителна концентрација на локалитети распрнати на поширок простор чие истражување би осветлило низа проблеми од овој значаен локалитет за кој многу малку знаеме. Поедини податоци што избиваат на површина се должат на површински опсервации или повремени случајни наоди. На овие простори се констатирани погребувања во римско време, а како најинтересна е информацијата за откриен дел од трасиран пат. Истражувањата на локалитетот кои се одвиваат во последно време влеваат надеж дека во иднина ќе биде посветено поголемо внимание на овој локалитет.

Ископувањата изведувани од страна на Музејот во Гевгелија на локалитетот Градишор-Мрамор открија објект идентификуван како римска куќа, датиран во 4. век со монети и керамички наоди. Овие истражувања открија слоеви на населба од постарото железно време, што треба да се смета како потврда дека населбата е основана во ова време, што, без

¹⁵ В. Соколовска, Исар-Марвинци, 51-54; W. Neidinger – E. Matthews, Excavations at Gevgelija Stratigraphic, Architectural and Historical Report, TFAHR, Houston/Texas, 1995 and 1996, 1-31; Б. Хусеновски - Г. Спасовска Димитриеска, Вардарски Рид – Гевгелија, Истражувања во 1994 год. МАА 15, 1996-1997, Скопје 1997; Б. Хусеновски, Античките монети на Вардарски Рид, Гевгелија 2004; Е. Сламков, Уметноста на Вардарски Рид, Гевгелија 2004; Б. Хусеновски, Депо на сребрени тетрадрахми од III век пр. н.е., Вардарски Рид, Том I, 323-345; Б. Хусеновски - Е. Сламков, Водич низ постојаната археолошка поставка, Гевгелија 2005, Д. Митревски, Старомакедонски град на Вардарски Рид, Скопје ; Група автори, Вардарски Рид, Том I, Скопје 2005.

сомнение, треба да се очекува. Овие почетни теренски истражувања, кои во иднина треба да се прошират на поголем простор, ќе овозможат да се добие поцелосна претстава за оваа населба која се наоѓала на главната магистрала што го поврзувала Егејскиот брег со внатрешноста на Балканот.¹⁶

Нашите знаења за регионот на Долното Повардарје со кои располагаме, веќе дозволуваат да се сумираат во една историско-културна и хронолошки заокружена целина гледана од сестран аспект.

Колку што досега се знае, на територијата на Долното Повардарје откриени се скромни, но сигурни траги од животот во неолитот. Веќе со бронзеното време се среќаваме со материјални остатоци кои сведочат дека во ова време никнале населби на повеќе пунктови во регионот. На локалитетот Богородичен Рид - Кофилак кај Гевгелија, кој се наоѓа над некрополата Милци, констатирана е населба, која како што изгледа имала покус век на траење. Во населбите на Вардарски Рид, на Исарот во Валандово, Исарот кај Марвинци, а веројатно и во атарот на Милеткото, животот започнал во бронзеното време. Попрецизна дата на нивното основање во моментот не може да се установи, со оглед на тоа што керамичките форми кои ги следат траат подолг временски период, но, аналогно на населбите во Кастанас, Вардина и Вардаровца, може да се претпостави дека се основани од бронзенодопските освојувачи на Долното Повардарје. Населбите од западната страна на Аксиос, судејќи според имињата кои ни се познати, се основани од Критските доселеници кои, по деструкцијата на Кносос околу 1400 година пр. н.е., под водство на Ботон ќе се населат во старата Ематија, која по нив подоцна ќе биде наречена Ботијаја. Тоа е време кога започнува т.н. преоден период, (1300-800) кога сигурно знаеме дека е оформен животот во нашите населби.

Во текот на постарото железно време во нашиот регион може да се зборува за населби во вистинската смисла на зборот. Во овој период доаѓа до голем прилив на население, кое, привлечено од рудните богатства на регионот, ја бара својата егзистенција на овој простор. Сега предничат населбите на Вардарски Рид, Мелезник кај Дедели, Исар во Валандово и Исар кај Марвинци.

Економскиот подем на овие населби, имајќи го предвид времето кое му претходи, збунува со својата содржина. И, додека сликата за животот во населбите покажува скромно живеење, некрополите кои ги следат покажуваат изразено богатство. Гробните прилози изработени од метал, со својата разновидност и техника на изработка, покажуваат една висока технологија во обработката на рудата која е одраз на високо цивилизациско ниво на кое се издигнало локалното население. Нивните форми и намената зборуваат за духовната страна на животот на популацијата, една појава која не се среќава така впечатливо изразена кај други народи. И керамичките производи, без сомнение локално изработувани, стојат на завидно ниво. Технологијата на изработката, формите и декорацијата се, без сомнение, одраз на медитеранско влијание, но тука нашироко применето во нови околности и нови услови.

¹⁶ Е. Сламков, Градишор-Мрамор, село Милетково, Македонски Археолошки преглед, 1, Скопје 2008, 160-165.

Една впечатлива појава која не може да биде лесно објаснета е крајот на животот на населбите во регионот. На Кофилак животот замира со почетокот на постарото железно време (околу 8. век пр. н.е.). Населбата Мелезник кај Дедели, по еден маркантен подем, не го доживува архајскиот период. Затоа, пак, една помала населба кај Вишов Јавор покажува елементи кои, макар и во поскуромни размери, стојат во тесна врска со Требеништа и Синдос, односно со требенишката култура.¹⁷

На Вардарски Рид животот продолжува со несмален интензитет. Културата на класичниот период во локални услови достигнува завиден степен. Тоа особено се случува во хеленистичкиот период, кога доаѓа до населување на нов бран дојденци од југ за време на Филип V. Населбинските остатоци, а особено гробните прилози покажуваат унифицираност, а тоа значи – присуство на население кое потекнува од региони со сродни навики и исти модни новитети, со ист однос кон профаната и духовната страна на животот. Но, со крајот на хеленизмот на Вардарски Рид, по еден фантастичен подем, животот замира. Кои и да се причините (секако неповолните животни услови), еден дотогаш напреден град, со статус на полис (Гортинија?) уште во 5. век пр. н.е., сега го доживува својот крај.¹⁸ Што се случило со неговото население ние не знаеме. Можеме само да претпоставиме дека тоа се преселило во ним соседните населби.

Истражувањата на спротивната страна на Вардар, во атарот на с. Милетково, сè уште се во почетна фаза, па ние не можеме да зборуваме ништо поконкретно за овој град. Ако имаме право тука да ја лоцираме Идомене, секако ќе очекуваме нејзина егзистенција до крајот на антиката.

Затоа пак, градот на Исар-Марвинци, во текот на I милениум живее со несмален интензитет. По извонредниот растеж што го доживува во постарото железно време со појави адекватни на тие на Мелезник-Дедели и Вардарски Рид со своите некрополи, со почетокот на раната антика доживува виден подем. Сега доаѓа до бран на населување на население од хеленскиот Југ кое носи со себе керамика произведена во атичките работилници. Тоа се луѓе кои се доселуваат во потрага по рудни суровини – металурзи, трговци, занаетчи, кои ќе внесат нови импулси во стопанството, но и во уметноста и духовниот живот на домашното население. Тие новини се нашироко прифатени од месното население. Со нив доаѓа до нов вид на погребување. Покрај инхумацијата, сега се практикува кремацијата во голема мера. Почитта кон сонцето кое доминираше во духовниот живот на локалната популација, сега се заменува со обожаване на Аполон, Дионис, Кибела, Артемида и други хеленски божества.

Во овој период Исар-Марвинци е водечка населба во регионот на Валандово и Гевгелија. Покрај присуството на импортоот, во најголема мера атичка керамика, и натаму се произведува сивата локална керамика како одраз на конзервативните навики на локалната популација. Сега доаѓа до една маркантна новина кога започнува да се произведува керамика која ги имитира хеленските форми, но изработувана во сива фактура, која, барем според својата функција, ќе ги замени скапите атички вази. Ова производство особено масовно се јавува на северните пајонски простори: Кнежје - Свети Николе (Билазора), Градиште-Бразда

¹⁷ За некрополата кај Требеништа-Горенци, упатувам на: В. Соколовска, Етничките носители на Требенишката некропола, Скопје - Охрид 1997 со целокупна литература за проблемот на овие некрополи.

¹⁸ Види ја посочената литература во заб. 15; Е. Јованов, Крајот на животот на Вардарски Рид, Вардарски Рид, Том I, 315-322.

кај Скопје, на север до Кршевица кај Врање и на сите населби на пајонско-агријанскиот простор.¹⁹

И во наредната, римска епоха, Исарот е најзначајна населба во регионот. Тука се стационирани доселени Римјани кои имаат и свој конвент. Тука се гради храм, светилишта, градски терми, секако и други јавни објекти на градот, значи, се одвива живот на цивилизациско ниво како одраз на барањата на времето и економските можности на градот. Во овој период градот доживува катастрофално рушење предизвикано од земјотрес (?), а пустошењето направено од страна на Готите од 268 година оставило видни траги. Во меѓувреме, како последица на политичките настани во царството, на Исарот се подига воен каструм, кој потоа ќе служи за населување и прибежиште на цивилното население.

Но, во доцната антика и рановизантискиот период животот тука започнува да стагнира, а приматот го презема населбата во Валандово.

Дали заради непогодните теренски околности или од други, за нас непознати причини, градот на Исарот постепено замира, а водството го има населбата во Валандово. За ваква констатација наоѓаме потврда во откриените објекти со потполно поинаква содржина, објекти со подни мозаици кои навестуваат формирање на доцноантички, односно рановизантиски црковен комплекс.²⁰

¹⁹ На оваа керамика, чија технологија влече корени од постарото железно време во Пајонија, не ѝ е обрнувано потребното внимание, иако е масовно наоѓана на локалитетите во Република Македонија. Види: В. Соколовска, Раноантичка сива керамика во Македонија, *Maced. acta Archaeol.* 13, Скопје 1993, 141-148.

²⁰ Д. Герасимовска, Антички куќи во Македонија, Скопје 1996, 145 и н.; И. Микулчиќ, Антички градови, 258 и н.; М. Шурбаноска, Римска куќа (Палата) во Валандово, *Maced. acta Archaeol.* 13, Скопје 1993, 171-172; истата, Стакина Чешма – Керамички наоди, *Maced. Acta. Archaeol* 15, Скопје 1997, 251-260; В. Соколовска, Уште еднаш за убикацијата на античките градови во Македонија, Коментари за некои прашања од античкото минато на Македонија, Скопје 2005, 91 и н.

ОСВРТ ВРЗ ИСТОРИЈАТА НА ДОЛНОТО ПОВАРДАРЈЕ

Историјата на Долното Повардарје е органски поврзана со настаните кои се случувале на многу поширок простор на средниот Балкан, па како таква мора да се посматра од аспект на праисторијата на Македонија и преминот на Македонија во историски период. За тоа време се случувале настани кои не се никаде забележани, а кои играле битна улога во процесот на формирање и афирмација на народите кои населувале определени простори. Сега станува јасно дека археологијата игра улога на изворна снага во осветлување на минатите епохи за кои историските извори оставиле минимални информации.

Праисторијата на Македонија нераскинливо е поврзана со пајонската популација која се јавува како основен етнички супстрат на поширокиот простор на средниот Балкан. Според податоците кои се сочувани кај античките географи и историчари може во општи рамки да се определи територијата што тие ја зафаќале во текот на I милениум пр. н.е. Притоа, треба да се нагласи, дека археолошките истражувања изведувани во последните децении на теренот во голема мера ја дополнија сликата за простирањето на пајонските племиња и разјаснија многу појави кои беа нејасни или сосем непознати во науката. Денес, може слободно да се каже дека пајонските племиња населувале територија која може да се дефинира од Грделичката Клисуре на север до Егејското Море на југ. На исток пајонските племиња се простирале до Перник и Кустендил, имајќи ја Струма како источна граница. На запад пајонските Агријани го населувале поширокиот регион на Врање, Косово Поле, Скопско-кумановскиот басен и Тетовско-гостиварските Полози.²¹ Тоа значи дека Повардарјето целосно влегувало во Пајонија, и, како што ќе се види, со текот на времето играло значајна улога во историско-културниот развој на Македонија во праисториската и античката епоха.

На Пајоните како балканска популација им се припишува значителна старост. Податокот кај Хомер за нивното учество во Тројанската војна е најстарото нивно споменување. Во науката се смета дека Пајоните потекнуваат од Мала Азија, односно од Троада. Кога во раното бронзено време преминале на Балкан, прво го населиле Халкидик и долниот тек на Аксиос. Подоцна се прошириле кон север по реката Вардар и кон Пелагониската рамница, а преку долината на реката Струма доаѓаат до изворите на оваа река, проширувајќи се кон запад до Косово Поле, каде подоцна, ќе ги сретнеме и препознаеме во железно време. Источна Македонија, особено течението на Брегалница, важи како стар пајонски центар, констатација повеќестрано археолошки потврдена.

На пајонскиот простор, како врска меѓу север и југ, се случувале битни настани кои оставале крупни материјални траги. Доаѓањето на Дорците од широките подунавски простори оставило траги во погребувањата со т.н. некрополи - полиња со урни, настан кој се судира со влијанија од југ, потврден со микенскиот импорт. Доаѓањето на Бригите и нивниот престој оставило траги во појавата на тумули, кои како родовска манифестација ќе се одржат

²¹ За територијата што ја населувале пајонските племиња во архајскиот период и раната антика, кај В. Соколовска, Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, 21 и н.; истата, Пајонското племе Агријани и врските со Даматион, *Maced. Acta. Archaeol* 11, Скопје 1990, 9-34; истата, Дарданци у предримско доба, Новопазарски зборник 27/2003, Нови Пазар, 27-48; истата, Дарданците во предримско време, Зборник, Археологија 2, ММ, Скопје 2005, 133-147. За историјата на Пајонија, I. Merker, *The ancient kingdom of Paeonia, Balkan Studies* 6, 1965, 33-54; E. Петрова, Пајонија, Скопје.

до распаѓањето на овој историски феномен. Но, се чини, најдолго и без прекин се одржала практиката на погребувањата во гробови од типот цисти во големи рамни некрополи или во состав на тумули практикувани од домашната пајонска популација. Во меѓувреме, доаѓа до појава на кремација како погребен вид на новодојденото население, кој се совпаѓа со времето кога Долното Повардарје станува составен дел на Македонија и натаму ќе ја дели судбината на земјата, учествувајќи во сите историски настани до крајот на антиката.

Што се однесува до историјата на Македонија и Македонците, нивната појава и демографската експанзија која започнува од нивната матична област, како и формирањето на македонската држава произлезена од обединувањето на пелазгиско-пајонскиот супстрат, се настани добро познати во историографијата, па секаков обид за излагање во оваа прилика би бил несоодветен. Од наш аспект гледано, битна појава е влегувањето на Повардарјето во состав на Македонија. Како што е познато, ширењето на Македонија кон исток до времето на Александар I е стопирано на реката Аксиос со персиското присуство на Балканот во 511 година пр. н.е. и, како што сметаат некои учени, нивниот продор источно од Вардар ќе уследи по повлекувањето на Персијците од Европа. Со овој настан Повардарјето навлегува во кругот на поинакви општествени околности, го менува својот праисториски статус и започнува да се вклопува во општите текови на културно-историскиот развој кој владее во тоа време. Обединувањето на племињата кои го населувале т.н. халкидско-македонски простор во држава со поинакво уредување продолжува во наредниот период. Нешто по времето на Ситалковиот поход на Македонија, веројатно за времето на Архелај, Македонија ги проширува своите владеења источно од Вардар до Демир Капија на север, во исто време имајќи ја западната страна на реката во своите граници повеќе од еден век порано. Бурните настани кои потоа уследија доведоа до померување на границата северно од Демир Капија, а обновувањето на старата населба кај Тремник, која сега ќе добие име Антигонеја, покажува дека овој регион веќе влегува во состав на македонската држава. Конечно, во 217 година со победата над Дарданците и со паѓањето на Билазора, Пајонија е приклучена кон Македонија. Во следните векови ќе ја дели судбината на Македонија и ќе учествува во настаните што ќе се одигруваат на нејзината почва.²²

²² Ф. Папазоглу, Македонски градови у римско доба; истата, Средњебалканска племена у предримско доба, Сарајево 1996; N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, Vol. I, Oxford 1972; N. G. L. Hammond - G. T. Griffith, History of Macedonia II, Oxford 1978.

ЕТНИЧКА ПРИПАДНОСТ НА ПОПУЛАЦИЈАТА ВО ДОЛНОТО ПОВАРДАРЈЕ

Како составен дел на течението на реката Вардар, Долното Повардарје од најстари времиња се врзува за пајонската популација, констатација базирана врз информациите на античките автори, сега повеќестрано потврдена со археолошките проучувања. Дали се во прашање Дерони, како што помислуваат некои истражувачи, или се тоа Параксиеи, како што нам ни изгледа, не е особено важно. Важно е дека е тоа популација на едно од најнапредните, најдинамичните племиња, кои, благодарение на позицијата што ја заземале, најбргу ги почувствувале благодатите на контактите и културните влијанија кои доаѓале од Југот, најбргу ги прифаќале и успешно ги вклопувале во новите животни текови. Како жариште на културните процеси прифатени од Југот, Долното Повардарје играло улога на посредник во ширењето на културните влијанија кон внатрешноста, појава која се докажува со идентични културни манифестации на простори оддалечени од Егејското крајбрежје. Да се потсетиме дека најстарото монетоковање на Лајаите и Дероните, една врвна цивилизациска придобивка, е лоцирано во внатрешноста на пајонскиот простор.²³

Културниот подем на пајонската популација има и подлабоки корени поврзани со нивното потекло. Ако е вистина дека нивните корени се врзуваат за медитеранските земји во кои владееле стари напредни култури, со компонента на старото автохтоно, дури неолитско, население, станува јасно дека тие особини Пајонците ги донеле со себе, во исто време зачувувајќи ги преку контактите што континуирано ги одржувале со својата матична земја.

Повардарјето како перманентна ветрометина, каде поминувале народи кои имале свои специфични културни и духовни особености, има сочувано нивни материјални траги кои повремено избиваат на површина. Така, во науката се знае дека минувањето на Дорците од широките подунавски простори кои ја носат кремацијата како погребен вид, на својот пат кон Југот оставило видни траги на просторите каде поминувале и повремено се задржувале. Во исто време, контактите со микенскиот свет, било да се работи за поединечни населувања во потрага по рудни ресурси и подобри животни услови или освојувачки намери, оставиле траги за своето присуство.²⁴

Во науката се смета дека Бригите, една стара балканска популација за која се помислува дека ги носи тумулите како погребен вид, а во керамиката која им се припишува практикувала впечатливи мат сликани геометриски орнаменти, своето опстојување на овие простори го покажува со заемно преплетување на културните манифестации кои се одигрувале на одделни простори населени со пајонска популација.²⁵ Останува впечатокот дека нивниот престој го одминал Долното Повардарје. Но, и по нивното заминување во Мала Азија, каде ќе основаат своја држава, слушаме за бригиски енклави на просторот на Пајонија и Македонија.

Внатрешноста на Балканот богата со благородни метали за кои од дамнешни времиња постоел интерес и голема побарувачка, многу рано ги привлечла Хелените, кои, во

²³ За монетоковањето на Дероните и Лајаите веќе постои обемна литература. Упатувам на Г. Митровиќ, Остата сребрног новца Дерна из Врања, Врање 2008, каде е цитирана постојната литература за монетите на Дероните. Види и: В. Соколовска, Пајонското племе Агријани и врските со Даместион.

²⁴ Некрополите на Доња Брњица на Косово, Хиподром кај Скопје и др., без сомнение припаѓаат на овој бран миграции. Микенски импорт е присутен на Косово, како и по течението на Вардар.

²⁵ Е. Петрова, Бригите во II и I милениум пр. н.е., Скопје 1996.

потрага по рудни ресурси, се упатувале далеку на север. Највпечатлив е примерот на Грците од Менде за кои се знае дека го основале Дамастион уште во 5. век пр. н.е. во Илирија (претпоставениот Mun. D.D. кај Сочаница, северно од Косовска Митровица), место по кое сè уште се трага. И за агријанските градови Пелагија, Сарноа и Дапарија, кои ковале свои монети, се помислува дека се основани, односно населени од грчки колонисти.²⁶

Долното Повардарје многу рано започнува да прима население од јужните области. Ширењето на македонската држава има како последица населување на Македонци во новоприсоединетите области по течението на Вардар, настани кои носат раздвижување на популациите, внесувајќи во исто време нови импулси во развитокот од економски аспект. Во раноантичкиот период се судираме со иста појава на населување. Сега, во Долно Повардарје доаѓа до прилив на Атињани кои како колонисти ќе се населат во Stenae кај Демир Капија, во градовите на Исар кај Марвинци, на Вардарски Рид кај Гевгелија, но и многу посеверно, на пајонско-агријанскиот простор во скопскиот регион, дури до Кршевица кај Врање.²⁷ И осоговските рудни лежишта рано привлекле доселеници од егејските градови кои со себе ги донеле своите духовни содржини. Повторно, во доцнохеленистичкиот период доаѓа до нов бран население од крајбрежните региони, особено изразен во Стоби. И во римско време Повардарјето не е поштедено од колонисти. На Исар кај Марвинци дури постоел конвент на доселени Римјани, епиграфски посведочен. И во не многу оддалеченото Стоби доселени се колонисти од Италија и другите провинции на Империјата. Подоцна, во текот на 3. и 4. век видно е присуството на припадници на варварските народи кои доаѓале со намера да се населат тука. На Исарот кај Марвинци археолошки е потврдено присуството на Готи и Сармати.

Според овие накусо изнесени информации, произлегува заклучокот дека Повардарјето во текот на времето примало население кое оставило материјални траги за своето етничко потекло. Сепак, севкупната слика за популациите на регионот, која произлегува од антрополошките проучувања, оди во прилог на констатацијата дека населението во Долно Повардарје во текот на I милениум пр. н.е. во основа има пајонска етничка припадност. Ова се резултати од проучувањата на постојните истражени скелетни серии од некрополите на Мелезник кај Дедели, некрополите на Вардарски Рид кај Гевгелија и некрополите на Исар кај Марвинци, резултати кои се совпаѓаат со податоците во историските извори.²⁸

²⁶ За монетоковањето во внатрешноста на Балканот, упатувам на мојот труд: Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион со таму цитираната литература. Види и: В. Соколовска, Сончеви симболи на пајонските монети, МНГ бр. 1, 1994, 21-26; истата, The Coinage of Agrianes, MNJ no.2, Скопје 1966, 13-22.

²⁷ Последниве години обновени се ископувањата на Кале-Кршевица кај Врање, кои ја потврдуваат сликата за културата и етничката припадност на популацијата во архајскиот период и раната антика на поширокиот простор населен со пајонско-агријанската популација. Грчкиот импорт е посведочен уште со првите ископувања на локалитетот. П. Поповиќ, Кале-Кршевица, Истраживања 2001-2004, Врањски Гласник књ. XXXIII, Врање 2005. За првите ископувања на локалитетот, види: И. Микулчиќ - А. Јовановиќ, Хеленистички опидум из Кршевице код Врања, Врањски Гласник књ. IV, Врање 1968.

²⁸ Антрополошките проучувања на скелетните серии од некрополите на Долното Повардарје доведоа до дефинирање на Пајоните како брахикрано динарско население од I милениум пр. н.е. Морфометриските разлики се толку големи што дозволуваат отфрлање на претпоставките за илирска или тракиска припадност на Пајоните. Види: Ф. Вељановска, Антрополошко дефинирање на Пајоните, Културно-историско наследство на Р. Македонија, XXXIII, Скопје 1994; истата, Антрополошки карактеристики на населението на Македонија од неолит до среден век, Културно-историско наследство на Р. Македонија, XLII, P33CK, Скопје 2000; истата, Праисториското население на Вардарски Рид, Вардарски Рид, Том I, Скопје 2005, 410; нагласената долихоморфија на скелетите од класичниот период укажува дека тие не припаѓаат на автохтоното население, што навестува дека припаѓаат на туѓ етнички елемент. Истата, Античкото население од Марвинци - Валандово, Скопје 2006, 81. Во неколку гробови откриени на Јужната некропола најдени се предмети – приврзници од војнички појасни гарнитурни типични за готско-сарматски круг, види: В. Соколовска, Исар-Марвинци, Т. 46,3,4.

УБИКАЦИЈА НА ГРАДОВИТЕ ВО ВАЛАНДОВСКО-ГЕВГЕЛИСКИОТ РЕГИОН

Првиот податок за постоење на градови во Долното Повардарје потекнува од Тукидид и се однесува на 30-те години од 5. век пр. н.е. (Thuk. II, 98-100). Тоа е време кога Македонија веќе ги проширила своите граници и ги приклучила соседните области кон својата држава. Така, Амфакситида, област расположена долж источната страна на Аксиос, која своевременно била во состав на Пајонија, веќе се наоѓала во рамките на македонското кнежевство на Филип и нејзините градови (πολεῖς) важеле како македонски. Тоа е време кога Атина се наоѓала на врвот на својата моќ, додека Македонија преживувала династичка криза.

Во настаните што во тој момент се случувале во Македонија се вклучува царот на Одризите, Ситалк. Како што наведува Тукидид, заради неисполнување на ветеното, во 429 година пр. н.е. Ситалк преземал поход против Македонија и притоа со себе го водел Аминта, синот на Филип, за да го врати на амфакситидскиот престол. Овој настан, за кој дознаваме од Тукидид, за нас претставува првокласен податок, па треба и на ова место да се наведе во изворна форма.

Во 429 година пр. н.е., раскажува Тукидид, кралот на Одризите, Ситалк, тргнал во поход против Македонија, каде во тоа време владеел Пердика. Ситалк имал намера да го принуди македонскиот крал да го исполни ветувањето кое го дал во текот на настаните што во тоа време се одиграле на македонско-халкидскиот простор. Со себе го водел Аминта, синот на Филип (брат на Пердика II), за да го постави на татковиот престол. За таа цел, Ситалк располагал со армија која броела 150000 луѓе, собрани од тракиските племиња кои се наоѓале под негова власт, потоа, од него независните тракиски племиња како наемници, како и мноштво луѓе кои доброволно му се приклучувале во текот на походот со цел за грабеж. (Thuk. II, 99, 100). Тракиската војска имала да помине долг пат од одриското царство на исток до западните граници на Ситалковите владенија, движејќи се паралелно со протегањето на планината Балкан од нејзината јужна страна. Некаде во регионот на Перник и Кустендил (античката Пауталија), простор населен со пајонските Агријани и Лајаи, од каде започнувала територијата на независните Пајони, Ситалк го менува правецот и се упатува кон југ.

Како зборен пункт каде требало да се собере војската бил објавен пајонскиот град Доберос (Thuk. II, 99, 1). Откако ја поминала планината Керкине, за која Тукидид вели дека била ненаселена и ги разделувала Синтите од Пајонците, тракиската војска се собрала во Добер и се подготвувала оттука да навлезе во Долна Македонија, каде во тоа време владеел Пердика II (452-413). Преминувајќи ја планината Керкине, Ситалк одел по истиот пат што го имал пресечено во еден претходен поход против Пајонците. Навлегувајќи во Македонија, Ситалк најпрвин ја освоил Еидомене, а потоа следувало освојувањето на градовите Гортинија и Аталанта, додека Тракијците не успеале да го освојат градот Еуроπος. Откако цел месец ги пљачкосувал градовите во Мигдонија, Крестонија и Антемус, области источно од Вардар, соочен со немање на резерви од потребната храна за војската и зимата која настапувала, Ситалк се повлекол, ја напуштил Македонија и се вратил во својата земја.

Овој историски податок за нас претставува среќна околност затоа што се однесува токму на нашиот регион. Тој дава потврда дека уште во 5. век пр. н.е. тука се наоѓале населби во ранг на πολεῖς, чии имиња ни се познати од античките извори. Но, сега останува како

проблем нивната убикација. Од не помало значење е и идентификацијата на топонимите кои се спомнати во врска со Ситалковиот поход или се на некој начин поврзани со нашиот регион. Нивното убицирање решава низа проблеми спорни во науката, а да не мора да се прибегнува кон претпоставки кои понекогаш водат кон погрешни и збунувачки заклучоци.

Со убицирањето на градовите во Македонија, посебно во Повардарјето, се бавеле истражувачи - историчари и археолози, уште од поодамнешни времиња. Изнесувани се мислења и предлози кои се потпирани претежно врз информациите содржани во историските извори, при што се користени и, тогаш познатите, археолошки податоци од теренските проучувања. Денес археолошките истражувања се далеку понапреднати со што и можностите за убикација на градовите се зголемени.

Појдовна точка во разрешување на проблемите околу убикацијата на градовите во Повардарјето е градот *Stenae*. Овој град спомнат како станица на Појтингеровата карта на римските патишта, јасно покажува дека се наоѓал кај Демиркаписката Клисура. Освен претпоставката изнесена од Никола Вулик дека кај Демир Капија се наоѓал градот *Stenai* која поедини научници ја прифаќаат, други комбинации и предлози во врска со античките остатоци кај Демир Капија не се изнесувани. Лоцирањето на Гортинија кај клисурата, изнесено од страна на Вулик, не го сметаме како буквално. Во случајов, Вулик најверојатно приближно ја определува позицијата на Гортинија која, според податокот кај Страбон, се наоѓала јужно од свиокот на Аксиј. Извесна забуна во разрешување на овој, всушност едноставен проблем, внесува мислењето на Фанула Папазоглу, која помислува дека под *Stenae* на Појтингеровата карта треба да се подразбере станицата, а дека населбата носела друго име.²⁹ Впрочем, во ареалот на Демиркаписката Клисура се констатирани микролокации со населбински остатоци кои своевременно носеле свое име.

Во обидите околу лоцирањето на Доберос и Идомене изнесени се повеќе претпоставки, на кои ќе се задржиме со оглед на тоа што токму овие два града за нас претставуваат посебен интерес.

Градот Доберос за првпат се споменува кај Тукидид во врска со Ситалковиот поход на Македонија во 429 година пр. н.е., за кој веќе зборувавме погоре. (Thuk. II, 98-100).

За позицијата на овој загадочен град, кој во времето на Ситалковиот поход на Македонија се наоѓал во Пајонија, во стручната литература се изнесувани повеќе предлози и комбинации. Потпирајќи се на сличноста на имињата, Милер и Леик го идентификуваат Добер со Дојран. *Desdevises-du Dezert*, Тафел и Димица ја прифаќаат оваа претпоставка. Филипсон сметал дека западниот дел на Дојранското Езеро одговара како позиција на Добер. Оваа локација Хенигмен ја смета како можна, додека Макаронас оди уште подалеку и остатоците од античката населба, откриени кај грчката железничка станица Дојрани, ги идентификува со Добер. Повикувајќи се на схолијата *Ad Thuk. II, 98, 2*, Милер смета дека Добер треба да се идентификува со Габрово, северно од Дојран. М. Дел ја одбива идентификацијата на Добер со Габрово, но смета дека се наоѓал во негова близина.³⁰

Постојат и други мислења. Следејќи го патот по кој се движела Ситалковата војска, Киперт ја идентификува Керкине со Малешевската планина и Добер го лоцира значително посеверно, околу изворите на Струмица, во близината на Радовиш. Оваа претпоставка се совпаѓа со мислењето на Хамонд, со таа разлика што тој ја смета Огражден како планина Керкине.

²⁹ Ф. Папазоглу, Македонски градови, 242. За карактерот на оваа, всушност разбиена населба, види: И. Микулчиќ, Антички градови, 176 и н.

³⁰ К. О. Muller, *Die Makedonen*, 19, Leake, III, 467, според: Папазоглу, Македонски градови, 248, заб. 84.

Од другите мислења вредно е да се спомне лоцирањето на Добер на реката Бохемија (Анска Река) изнесено од Р. Киперт, мислење што го прифаќаат Г. Кацаров и Б. Геров.³¹

Коментирајќи ги предложените локации за определување на положбата на Добер, Ф. Папазоглу потсетува на уште еден податок. Имено, таа смета дека уште од времето на Персиските војни, кога Александар I ги добил сребрените рудници на планината Дисорос и областа на езерото Прасијада, во македонски раце веројатно се наоѓале долините на Стримон и Аксиос, вклучувајќи ја областа на Дојран. Но, бидејќи Добер се наведува како пајонски град, Папазоглу ја одбива локацијата на Добер кај Дојран и смета дека Добер се наоѓал во долината на Струмица, но поблиску до Аксиос.

Во врска со убикацијата на Еидомене, првиот град што Ситалк го освоил спуштајќи се од Добер, изнесените претпоставки во стручната литература се движат Градец - Милетково - Цевит Исар, односно Исар кај Марвинци. Врз основа на *Tabula Peutingeriana*, Киперт го убицира Идомене кај Милетково (што подоцна ќе се покаже како точно).³² Од друга страна, потпирајќи се на античките извори и сопствените теренски опсервации, Борка Драгојевиќ Јосифовска ги идентификува остатоците од античката населба на Исар-Марвинци со Идомене.³³

Еден од последните истражувачи кој му има посветено поголемо внимание на прашањето околу лоцирањето на Еидомене е англискиот научник Н. Г. Л. Хамонд. Претресувајќи ги повторно податоците кај античките писатели, постоењето на Еидомене спомнато кај Тукидид и Идоменае забележано на Појтингеровата карта како еден и ист град, што е без резерва прифаќано од страна на сите истражувачи, Хамонд го доведува под сомнение и за решавање на ова прашање прибегнува кон солуција за постоење на два града со исто име. Со други зборови, тој смета дека Еидомене и Идомене се два одделни града. Оваа своја теза, покрај другото, Хамонд ја поткрепува со податокот кај Страбон (VII, Fig. 36) кој вели дека "во долината која почнува кај Еидомене се наоѓаат градовите Галиполис, Ортополис, Филипополис и Гареск." Оваа долина всушност претставува долга лента што почнува од најјужниот свиок на Вардар, меѓу Гевгелија и Аксиуполис, и се протега на исток до Струма. Според тоа, Еидомене би требало да се наоѓа кај Гевгелија, а за Идомене се сложува со мислењето на Борка Јосифовска како нејзина локација на Исар-Марвинци.

Тезата на Хамонд, која сама по себе, аналогно на други примери, би можела да биде веројатна, треба да остане како отворено прашање. Тргувајќи од уверувањето дека Добер се наоѓал во долината на Струмица, Хамонд ги распоредува градовите по долниот тек на Аксиос како што следи: Идомене на Исар-Марвинци, Еидомене кај Гевгелија, Тауријана кај Поликастрон и Гортинија кај Аксиуполис. Што се однесува до Еуропос, дилема нема. Еуропос е лоциран кај Европ, во турско време Ашиклар, епиграфски посведочен.³⁴

Предложеното лоцирање на градовите изнесено од страна на истражувачите и натаму ќе остане како веројатно. Меѓутоа, од наша гледна точка, сметам дека на Исар-Марвинци лежат остатоци од Добер, на спротивната страна на реката Вардар се наоѓал градот Идомене, на Вардарски Рид кај Гевгелија се наоѓала Гортинија, а кај Дојран станицата Тауријана забе-

³¹ Kierpert, FOA XVI, 4; Г. Кацаров, Пеония, 5 и 6; Геров, Проучвания врху западнотракиските земи през римско време, 163, заб. 8.

³² Kierpert, FOA XVII, Honigman, ad. Hier. 639, 5, го прифаќа убицирањето кај Миравци или Милетково.

³³ Б. Јосифовска, Грчки натпис са архитрава, 144. Во најново време за убикацијата на Идомене, кај: К. Ристов, Делницата *Stenae-Tauriana* на *Tabula Peutingeriana*, *Maced. Acta. Archaeol* 16, Скопје 2005, 125 и н.

³⁴ Hammond, *Macedonia I*, 171-172.

лежана на Појтингеровата карта. Во натамошното излагање ќе се обидеме да го поткрепиме ова мислење со податоци од античките извори и теренските опсервации.

Традиционалното мислење дека границата помеѓу Пајонија на север и Македонија на југ, по присоединувањето на долниот тек на Аксиос кон Македонија (подоцнежната Амфакситида) се наоѓала кај Демир Капија, сметам дека треба да претрпи извесни корекции. Демиркаписката Клисура претставува вонредна стратешка точка, но тоа не мора да значи дека границата помеѓу Пајонија и Македонија се наоѓала токму на клисурата. Напротив, клисурата и високите карпи над неа претставувале мошне добра одбранбена позиција, при што непријателот кој се движи од југ би можел лесно да се забележи оддалеку. Според тоа, сметам дека границата меѓу Пајонија и Македонија треба да се помести значително појужно. Со други зборови, на мислење сум дека Валандовската котлина, Бојмија, во времето на Ситалковиот поход, а веројатно и до Филип II, се наоѓала во рамките на Пајонија. Мислењето на Ф. Папазоглу дека областа на Дојран веројатно се наоѓала во рацете на Македонците уште од времето на Александар I не ѝ пречи на нашата констатација. Валандовската котлина претставува една природна геоморфолошка целина, издвоена од Дојранската област со благи превои каде се сместени селата Казандол, Дедели, Фурка, така што токму овие височини претставуваат пограничен појас меѓу Валандовската котлина и Дојранската област. Спротивната, западна страна на Вардар во ова време се наоѓала во Македонија.

Уште еден момент, ни се чини, би можел да оди во прилог на нашето мислење. Околу 3 км јужно од Исарот, на една блага височинка позната под името Туфка, констатирани се остатоци од античко време (керамика од атички тип од 5. и 4. век пр. н.е.) Според конфигурацијата на теренот и големината на локалитетот, може да се констатира дека таа претставува еден помал стратешки пункт со улога да ја надгледува околината. Доколку просторот на релација Туфка - Исар-Марвинци - Клисура (Демир Капија) бил во македонски раце, во тој случај Туфка не би имала никакво значење, а нејзината улога би ја имала населбата на Исар-Марвинци, со оглед на извонредниот видик што оваа го има кон клисурата на север. Затоа ни се чини дека можеме да претпоставиме дека Туфка се наоѓала на македонската страна – на десниот брег на Вардар и дека имала задача да го забележи непријателот од спротивната страна на реката, т.е. од Добер.

За локализирањето на Добер кај Марвинци наоѓаме поткрепа и во античките извори. Паѓа во очи дека, зборувајќи за Ситалковиот поход против Македонија, Тукидид не споменува ниту еден град покрај кој поминала тракиската војска на својот долг пат од одриското царство. Посочувањето на Добер би можело да се сфати како означување на најјужната точка во Пајонија, на самата граница кон Македонија.

Независно од правецот по кој се движела тракиската војска и од идентификувањето на планината Керкине, знаеме дека Ситалк стигнал до пајонскиот град Доберос. Тука тракиската војска се собрала и се подготвувала од височината да упадне во Долна Македонија. Овој опис, ни се чини, повеќе одговара ако се претпостави дека Добер се наоѓал кај Марвинци. Во колку Добер се наоѓал во Струмичкиот регион, тракиската војска би морала да помине уште височини за да може да се спушти во Долна Македонија. Вака дадениот опис кај Тукидид навестува дека Добер и Еидомене не биле значително оддалечени еден од друг, што не би можело да се каже ако Добер се наоѓал во Струмичко, а Еидомене кај Марвинци.

Добер морал да биде знатно голем град за да може да укаже "гостопримство" на една бројна војска каква што била тракиската. Населбата на Исарот би можела наполно да одговара на овој услов.

Големината и значењето на Добер може да се потврди и со податокот за значителниот број преторијанци отпуштени во II век, при што Добер е посочен како нивно родно место и нивната припадност кон трибата Емилија. Со право можеме да претпоставиме дека ваков број преторијанци можел да даде само еден напреден град кој уживал широк углед.

Предложеното лоцирање на Добер кај Марвинци мислам дека може да се поткрепи и со податокот кај Зосим, според кого Готите, откако ја напуштиле опсадата на Солун, се повлекувале кон север и патем ја опустошиле областа на Добер и Пелагонија. Од наша гледна точка, ни изгледа поверојатно дека тие се повлекувале по *Via Axiá* која била најпогодна врска со внатрешноста на Балканот. Готите секако имале за цел патем да ги ограбуваат градовите на кои наидуваале, а тоа се секако градовите во Повардарјето.

За локализирањето на Добер значаен податок наоѓаме кај Хиерокле. Како што е познато кај него Добер е забележан како град во *Macedonia Prima*, додека Астраион се наоѓа во *Macedonia Secunda*. Тргувајќи од уверувањето дека Добер се наоѓа во Струмичко-радовишкиот регион, повеќето истражувачи ја ставаат границата помеѓу Прва и Втора Македонија северно од Беласица. Ако му дадеме повеќе доверба на Оберхимер и го прифатиме неговото идентификување на Келенидин, забележан кај Хиерокле како град во Втора Македонија, со средновековниот Клуч, северно од Беласица, тогаш следува дека Беласица претставува граница помеѓу *Macedonia Prima* и *Macedonia Secunda*. Оттука следува дека Добер се наоѓа јужно, односно југозападно од Беласица. Со оваа констатација се совпаѓа мислењето на Геров и истражувачите на кои тој се повикува дека Добер се наоѓа во Бојмија, а Идомене кај Милетково.³⁵

Факт е дека Добер не е забележан на Појтингеровата карта, што би требало да се очекува ако го лоцираме на самиот Аксиј. Овој недостаток мислам дека може да се објасни на следниот начин: Од *Stenae* до *Idomenae* патот одел по десниот, односно по западниот брег на Вардар, избивал на Милетково, минувал покрај Смоквица и Прдејци и од правецот на Негорци се спуштал кон Вардарски Рид кај Гевгелија. Овој брег на Вардар е составен од карпест терен и како таков нудел поголема сигурност за трасирање на еден пат, за разлика од источниот кој претставува мочурлив терен. Познато е дека, до неодамна, Анска Река со своите притоки се изливала долж Валандовското, Пиравското, Балинското и Марвинското поле. Така, Добер останува од источната страна на реката, а Идомене, кое се наоѓало на западниот брег, е запишано како станица на Табулата.

Од друга страна, се забележува дека растојанието од Демир Капија до Исар-Марвинци, кое изнесува 29 км, не одговара на XII римски милји меѓу Стене и Идомене што го дава Појтингеровата Карта. Античкиот пат, и покрај тоа што минувал по друга траса, не можел особено да се разликува од современиот во поглед на растојанието. Растојанието од XII римски милји кое изнесува 17,6 км, всушност одговара на растојанието од Исар-Марвинци, односно од Милетково до Вардарски Рид кај Гевгелија. Според тоа, треба да се констатира дека Појтингеровата карта треба да претрпи измена и да изнесува како што следи:

- STOPIS-XII-ANTIGONEA-XI-STENAS-XX-IDOMENIA-XII-TAURIANA, односно:
- Стоби-XII-Градиште, Неготино-XI-Демир Капија-XX-Градишор, Милетково-XII-Дојран.

³⁵ Види заб. 31.

ИСАР-МАРВИНЦИ ДОБЕР или ИДОМЕНЕ?

И покрај тоа што постојат поволни индиции за убикација на градовите во нашиот регион, сепак постојат тешкотии за конечно разрешување на овој проблем.

Во 1984 година на Исар-Марвинци беше откриен стадион-патоказ – правоаголна плоча од зелен камен-песочник, на која од обете страни е испишан кус текст на грчки јазик. (Сл. 2)

Страна А: ΕΞ ΙΔΟΜΕΝΗΣ

ΕΙΣ ΔΟΒΕΡΟΝ

ΣΤΑΔΙΟΙ

ΕΙΚΟΣΙ

Страна Б: ΕΓ ΔΟ(Β)ΕΡΟΥ

ΕΙΣ ΙΔ(ΟΜ)ΕΝΕΝ

ΣΤΑ(Δ)ΙΟΙ

(ΕΙΚΟΣΙ)

Сл. 2. Овој стадион-патоказ откриен на акрополата на Исар-Марвинци е значаен документ за проучување на системот за мерење на патиштата во предримско време. Неговата содржина - “Од Добер до Идомене (има) 20 стадија” и “Од Идомене до Добер (има) 20 стадија” е информација наменета за патникот кој излегува и патникот кој влегува во градот.

Текстот е сосема јасен. Дополнувањето на буквите кои недостасуваат или на оние оштетените, не создава тешкотии. Во превод гласи:

Страна А: Од Идомене до Добер (има) 20 стадија

Страна Б: Од Добер до Идомене (има) 20 стадија

Содржината на натписот јасно покажува дека информацијата е наменета за патникот кој излегува од градот или за оној што влегува во градот да му соопшти дека ако има намера да оди од Добер до Идомене треба да помине пат кој е долг 20 стадија. Кога се знае дека

вредноста на стадијот изнесува од 164-185 м во денешни мерки, тоа значи дека растојанието помеѓу Добер и Идомене изнесува околу 3,5 км.³⁶

Првиот впечаток кој се наметнува од содржината на натписот и информацијата што тој ја дава е нејасен. Ваквата мала дистанца помеѓу два града, познати кај античките автори, збунува. Единствено објаснување би било тоа дека нив ги дели некоја природна граница. Покрај тоа, кога се знае дека Добер се наоѓал во Пајонија, а Идомене е град во Македонија, станува јасно дека двата града ги дели реката Вардар. Потпирајќи се на информациите во античките извори, можеме да констатираме дека Добер се наоѓа на Исар-Марвинци, а Идомене од спротивната страна на Вардар во атарот на Милетково.

Откривањето на стадион-патоказот бара сестрана анализа.

Ако се обидеме да бараме одговор на прашањето кој од овие два града се наоѓа на Исарот кај Марвинци, мораме да се вратиме на античките извори, притоа не занемарувајќи ги теренските опсервации. Следејќи ја трасата на движењето на Ситалковата војска во 429 година пр. н.е., која, како што изгледа, од правецот на Пауталија (Ќустендил) се спуштила низ реката Стримон, потоа свртила кон запад по долината на Струмица, и, откако ја минала Беласица стигнала до пајонскиот град Добер, мораме да заклучиме дека Добер се наоѓал источно од реката Вардар. Тоа значи дека Идомене се наоѓал од спротивната, западна страна на реката. Ваквото размислување добива во веројатност кога се има предвид дека сите градови што се спомнуваат во врска со Ситалковиот поход се наоѓаат западно од Вардар, односно во Македонија, па најверојатно и Идомене се наоѓал од ова страна на реката.

Исто така, околноста што сите градови кои Ситалк ги освоил навлегувајќи во Македонија имаат критски аналогии, зборува дека тие се наоѓале во Ботијаја, област наречена според Ботон кој предводел група Критјани по деструкцијата на Кносос, кои се населиле во областа која некогаш се викала Ематија. Тоа е тој тесен појас долж реката Вардар што го освоил уште Александар I.

Според сè што е досега кажано, останува уверувањето дека на Исар-Марвинци лежат остатоци од градот Доберос, а Идомене е на спротивната страна на реката, во атарот на с. Милетково.

Нашиот стадион-патоказ е секако од хеленистичко време. Содржината на текстот и палеографските особености зборуваат во прилог на ова датирање. Културниот слој во кој е најден споменикот припаѓа на подоцнежниот хеленистички хоризонт, кој покрај керамиката типична за ова време, се потврдува и со наоди на македонски автономни монети издавани по 187 година пр. н.е. Земајќи ги во обзир расположливите податоци, склони сме стадион-патоказот да го датираме во крајот на 3. или почетокот на 2. век пр. н.е., односно во времето на кралот Филип V.

Со откривањето на стадион-патоказот не се решава дефинитивно прашањето за идентификувањето на градот на Исарот. Дали нашиот град на Исарот е Тукидидовиот Доберос, како што сметам, ќе остане како можна претпоставка. Меѓутоа, неговото откривање има пошироко значење, бидејќи дава одговор на многу суштествени прашања поврзани со топографијата и историјата на Пајонија, а особено на Македонија.

³⁶ V. Sokolovska, Stadion Stone from Isar-Marvinci, *Archaeologia Iugoslavica* XXII-XXIII, 1982-1983, 81-87; истата, Stadion Stone from Isar-Marvinci, репринт во Археолошките откритија на почвата на Македонија, Скопје 2008, 431-440; Истата, Исар-Марвинци, 139-148.

- Пред сè, решено е прашањето за локализирање на Добер во околината на Валандово.
- Сега станува јасно дека планината Керкине, која во времето на Тукидид ги раздвојувала Синтите од Пајонците, треба да се идентификува со Беласица.
- Планината Орбел треба да се помести кон исток и да се поистовети со Боз Даг и Змијница, со што податокот за населувањето на 20000 Автаријати во времето на Авдолеон и Касандар на “крајната граница на Македонија” станува сосем јасен.
- Сега знаеме дека Беласица ја чинела границата меѓу Macedonia Prima и Macedonia Secunda кон крајот на 4. век, па, според тоа, Добер, наоѓајќи се во Прва Македонија, бил јужно од неа.
- Положбата на Келенидин, според Оберхимер идентификуван со Клеидион, средновековниот Клуч, добива во тежина и поголема веројатност.
- Местоположбата на Добер во долината на Аксиос го разјаснува правецот на движењето на Готите кои во 268 година, откако ја напуштиле опсадата на Солун, се повлекувале кон север.
- Нашиот стадион-патоказ претставува нов документ за проучувањето на патиштата и начинот на нивното обележување во предримско време во Македонија.³⁷

Убикацијата на Гортинија на Вардарски Рид кај Гевгелија мислам дека веќе не создава тешкотии. Овој град спомнат кај Тукидид, бил мал град, кој не можел да се спротивстави на бројната Ситалкова војска, па затоа Тракијците го освоиле без борба. Исто така, тој морал да се наоѓа на десниот брег на реката Вардар, на што укажува и неговото име кое има критски аналогии. Според коментарот на Ф. Папазоглу, Гортинија не се споменува во доцноантичките извори, што значи дека не се одржала во доцната антика, констатација која наполно се совпаѓа со заклучоците од истражувањата на теренот. На Вардарски Рид е откриен фрагментиран натпис на кој се чита RTYNIА. Дали овој нецелосно сочуван збор се однесува на нашата Гортинија не можеме да бидеме сигурни, меѓутоа, сите елементи сврзани со истражувањата на оваа населба одат во тој правец.³⁸

Има уште едно место на кое би требало да обрнеме внимание. Се работи за Алмана, место спомнато кај Ливиј (XLIV), каде последниот македонски крал Персеј поставил логор и чекал да се договори со Бастарните кои требало да му помогнат во војната со Римјаните. Во тоа време Бастарните се наоѓале кај Десудаба во Медика, оддалечена 75 милји од кралскиот логор.

Околу лоцирањето на Алмана изнесени се разни мислења. Уште одамна Киперт (FOA XVII) предложил локација јужно од Демиркаписката Клисура. Венедиков, од своја страна, Алмана ја става неопределено помеѓу Стоби и Велес. Во поново време И. Микулчиќ го предлага Марков Град, северно од Демир Капија, како локација на Алмана. Со убикацијата

³⁷ За наведените аргументи повеќе кај: V. Sokolovska, Is Prasias Lake Butkovo, and is Disoros mount Krusa?, *Praktika*, Athena 1992, 333-336.

³⁸ Податоците од античките извори делумно ги наведувам според: Ф. Папазоглу, Македонски градови, 134 и н.

на Алмана последен се занимавал В. Лилчиќ. Тој смета дека Персевиот логор се наоѓал на локалитетот Асарлак, кај селата Кочилари и Караслари во Овчеполието, локалитет кој, според Лилчиќ, напoлно одговара на описот на Ливиј.³⁹

Од моја гледна точка, ми се чини дека Киперт имал право, без оглед на тоа што тој не предложил конкретна локација. Но јас верувам дека во името на Валандово, односно во стариот назив на селиштето Алавандово, се крие името на Алмана. Не знам дали ваков предлог би бил лингвистички оправдан. Сличноста на имињата не мора секогаш да биде доказ за идентификација на населените места, особено кога се има предвид големата временска дистанца во појавата на овие топоними. Алмана се споменува само еднаш, во 168 година пр. н.е., а Алавандово во 1349 година, за време на српскиот цар Душан.

Доколку Алмана се наоѓала кај Валандово, тогаш растојанието од околу 110 км води во Мелник, односно Св. Врач, источно од реката Струма, во земјата на Медите, каде би требало да се лоцира Десудаба.⁴⁰

³⁹ V. Lilčić, Perseus rex macedonicus "Ad Almanam urbem pervenit et in ripa fluminis Axii posuit castra", во печат. За оваа информација и текстот во оригинал што ми го има доставено, му благодарам на колегата Лилчиќ.

⁴⁰ В. Соколовска, Алмана-Алавандово-Валандово, Македонско наследство, Година XIII, број 34-35, Homage to Blaga Aleksova, Скопје 2009.

ДОБЕР, ИДОМЕНЕ И ГОРТИНИЈА ВО АНТИЧКИТЕ ИЗВОРИ

Заради поцелосен увид во проблематиката која е третирана во овој труд, би било корисно и во оваа прилика да се наведат податоците за нашиот регион кои се среќаваат кај античките писатели. Всушност, тоа би биле податоци кои се однесуваат на градовите Доберос, Еидомене/Идомене и Гортинија. За идентификација на планината Керкине, види заб. 37.

Доберос

Градот Доберос за првпат се споменува кај Тукидид во врска со походот на тракискиот крал Ситалк на Македонија во 429 година пр. н.е., за кој веќе зборувавме погоре (Thuk. II, 98-100). Добер е град во Пајонија, каде тракиската војска се собрала и се подготвувала да навлезе во Долна Македонија каде владеел Пердика (454-413).

Според мислењето на некои истражувачи, Доберос е посведочен епиграфски. Така, монетите со натпис ΠΑΙΟΝΟΝ До Гаеблер ги смета како доберски. Тој смета дека и Доберите добиле право од Филип V во 187 година да коваат свои монети, каков што е случајот со областите Ботијаја, Парореја и Амфакситада.

Кај Плиниј, Добераните се наведени зад Идомењаните, а пред Астраионците (Plin. IV, 35).

Во списоците на преторијанските војници отпуштени во II век се запишани имиња на војници на кои Добер е наведен како нивно родно место.

Интересен е описот сочувван кај Страбон, поради што и ние ќе го наведеме: "Кога од Хераклеја и клисурата низ која тече Стримон ќе се појде во правец кон север, така што реката да ни биде од десна страна, тогаш од левата страна ја имаме Пајонија и областа на Добер, а оддесно Родопи и Хемос (Str. VII, frg. 36).

Доберос е спомнат кај Зосим во врска со настаните од 267/69 година, кога Готите, откако слушнале дека самиот император тргнал на нив, ја напуштиле опсадата на Солун и, на патот кон север го опустошиле Добер (Zosim, I, 43).

Меѓу потписниците на Халкедонскиот концил во 449 година се наоѓа името на Еусебиос Доберски од Прва Македонија.

За последен пат Добер се споменува кај Хиерокле како град во Macedonia Prima (Hier, 641, 4).⁴¹

Еидомене/Идомене

Градот Еидомене, исто така, за првпат се споменува кај Тукидид во врска со Ситалковиот поход на Македонија во 429 година пр. н.е. Тоа е првиот град кој Тракијците го освоиле откако навлегле во Македонија (Thuk. II, 98-100).

⁴¹ Ф. Папазоглу, Македонски градови, 248 и н.

Во списокот на Делфиските теородоси од почетокот на II век пр. н.е., кога биле поканувани стари градови да учествуваат во Делфиските свечености, Идомене се наведени помеѓу Тесалоника и градот Астраион (Plassart, *Theorodouques BCH*, 45 (1921) 17).

Кај Плиниј, Идомењаните се спомнати пред Доберите и Астраионците (Plin. *Nat. hist.* IV, 35).

Идомене е спомнат како град кој се наоѓал на патот што од Тесалоника, преку Стоби и Дарданија, водел кон север (Str. VIII, 389, 5).

Страбон го споменува Еидомене во врска со податокот дека "во котлината која започнува кај Еидомене се наоѓаат градовите Калиполис, Ортополис, Филипополис и Гареск (Str. VII, frg. 36).

На Појтингеровата Карта Idomenia се наоѓа на оддалеченост од XII милји јужно од Стенае, а XX милји пред Tauriana (Tab. Peut. VIII, 1: "Stenas-XII-Idomenia-XX-Tauriana).

За последен пат Идомене се спомнува кај Хиерокле (Hier. 639, 5).⁴²

Гортинија

И Гортинија за првпат е спомната кај Тукидид. (Thuk. II, 98-100) По Еидомене, Гортинија е втор град во Македонија кој Ситалк го заземал, овој пат без борба.

Гортинија уште еднаш ја среќаваме како место на реката Аксиос, спомнато во врска со свиоците кои го отежнуваат течението на Вардар, една нејасна информација која го компликува проблемот на убикацијата на Гортинија (Str. VII, frg. 4).

Од податокот кај Плиниј, според Папазоглу, се заклучува дека Гортинија се наоѓа на реката Аксиос, и тоа на неговиот долен тек (Plin. IV, 34).

Кај Стефан Византиски, Гординија се споменува како македонски град (Steph. *Vyz.c.b.*)⁴³

Керкине

Планината Керкине се споменува само кај Тукидид во врска со походот на Ситалк на Македонија во 429 година пр. н.е. (Thuk. II, 98, 1). Тракиската војска, откако ја поминала оваа планина, стигнала до пајонскиот град Добер. Преку планината, војската се движела по патот кој Ситалк го пробил во претходниот поход против Пајонците.

⁴² Ibid. 132 и н.

⁴³ Ibid., 134 и н.

ДОБЕР ВО СВЕТЛИНАТА НА АРХЕОЛОШКИТЕ ИСТРАЖУВАЊА

Независно од проблемот за идентификација на градот на Исарот, по логиката на нештата, а особено според толкувањето на аргументите со кои настапуваме, за нас Исар-Марвинци останува како Добер.

Во претходните поглавја спомнати се повеќе поединости за градот на Исарот кои произлегуваат од историските извори конфронтирани со археолошките истражувања, како и артефактите откривани на теренот. Сега, останува како потреба да се прикаже заокружена, хронолошки проследена слика на овој најзначаен антички град во Валандовската регија кој има своја историја долга повеќе од 1500 години, потврдена со материјални докази.

Основањето на населбата, односно доаѓањето на популацијата која ќе ги стави темелите на идната населба, паѓа во времето на т.н. преоден период, кога се случуваат големи раздвижувања на народите на Балканот со продори, односно миграции на народи од север кон југ, како и во спротивна насока, од југ кон север. Колку време им било потребно на ново-дојдените да се прилагодат на новите животни услови, тоа никогаш нема да дознаеме. Во моментот кога ги запознаваме ние ги среќаваме како народ и луѓе кои знаеле да одберат место на кое ќе се населат, каде ќе ги изградат своите живеалишта и како ќе ја организираат својата егзистенција според животните потреби на своето време и условите на окружувањето.

На пространите падини на ридот Исар и зарамнетото плато на акрополата констатирани се остатоци од живеалишта. Тоа се куќи изградени во плитар со масивни колци како носачи вкопани во карпестата подлога. Изразита појава на поголема збиеност на објектите е откриена на сртот кој се протега југозападно од подоцнежниот римски каструм. Забележителна е појавата на вкопување на темелните партии на живеалиштата со цел да се постигне поголема цврстина на објектите (Сл. 3).

Сл. 3. На Исар-Марвинци од дамнешни времиња луѓето биле принудени делумно да ги вкопуваат своите куќи во карпа заради заштита од ветриштата кои дуваат во Повардарјето.

И покрај подоцнежното уништување на овој хоризонт, може да се воочат траги од огништа, остатоци од питоси во кои се чувале житни растенија, дури и печки за керамика (Сл. 4), сè тоа едно до друго, во рамките на животниот простор. Сето тоа е проследено со груба, рачно работена керамика, во најголем дел остатоци од питоси *in situ* (Сл. 5).

Ова особено се однесува на времето од 8./7. до 6. век пр. н.е. Во овој период доаѓа до зголемување на бројот на населението, што може да се заклучи според просторот опфатен со населбата, како и со присуството на некрополите кои се среќаваат на широк простор на Исарот и околу него. Тоа е време на високо развиена свест кај популацијата, која има оформен систем на живеење, развиено стопанство, големи познавања на металургијата и други занаети за чија успешна продукција е потребно познавање на висока технологија, која, како што се гледа, тие ја имаат совладано.

Трагите од станбените и економските објекти откривани на теренот зборуваат дека се работи за населба од т.н. разбиен тип. Куќите се градени на однапред одбрани погодни места, оддалечени една од друга. Нешто слично се случувало и со некрополите. Погребувања околу Исарот се вршени на неколку локации. Не е јасно дали тие некрополи се користени истовремено, или во одредени периоди е користен еден простор, за во наредниот да се користи друг. Со други зборови, колку ни е до сега познато, помеѓу погребувањата на тие некрополи не е установена прецизна хронолошка разлика за да се добие одговор на ова прашање.

Сл. 4. Печка за керамика која по рушењето не е расчистувана. Нејзината содржина од десетина големи стомни е сочувана до денес.

Сл. 5. На просторот каде се протега Римската некропола, откриени се остатоци од куќи со питоси за чување на житна храна сочувани *in situ*.

Сл. 6. Лисичин Дол, некропола со најголема концентрација на гробови од железно време на локалитетот. Тука е откриен гробот на познатата свештеничка.

Меѓутоа, најголема концентрација на гробови се наоѓа на местото познато како Лисичин Дол, оддалечено околу 600 м јужно од акрополата (Сл. 6). Всушност, нашите знаења за постарото железно време на Добер се базираат во прв ред врз откритијата на оваа некропола.

Секое ново откритие носи нови сознанија за минатите времиња, меѓутоа, во фаза на нашите сегашни знаења би можело да се каже следното:

За погребувањата во доцното бронзено време на Исарот досега се откриени минимални траги. Се работи за гробови со инхумирани покојници во згрчена положба, на места констатирани во рамките на некрополата.

Аналогно на погребувањата од ова време констатирани на Вардарски Рид, каде се откриени погребувања како слободно вкопување без нагласена гробна конструкција или во питоси со скелети во згрчена положба, можат да се очекуваат исти појави и на Исарот кај Марвинци.

Погребувањата во текот на железното време, извршени директно во земјата како слободно вкопување, се сметаат како најстари. Набргу се воведува цистата како гробна архитектура, која се состои од правоаголна гробна комора формирана од вертикално поставени камени плочи. Во исто време се практикува погребување во хоризонтално поставени питоси, обичај познат во медитеранските земји, од каде е прифатен кај нас со бронзенодопските освојувачи на Долното Повардарје, често применуван во железното време. Забележано е дека како надворешно обележје е поставуван аморфен камен.

Содржината на овие гробови е од посебен интерес. Погребувањата се вршени со инхумација на покојниците, а како прилози се ставани керамички садови и разновидни метални предмети. За керамичките садови забележан е извесен ред на форми од кој не се отстапувало. Тука се мешести бокали со една рачка и косо засечен врат, форма типична за ова време. Присутни се и садови со кружен отвор – вид на чаша со една вертикална рачка, потоа пошироки садови во кантаровидна форма и издолжени бокали во форма на олга (Сл. 7). Металните предмети, според својата функција, се распределуваат во неколку суштествени категории: копчиња, токи, фибули, ремени, пафти и други предмети како составен дел на облеката (Сл. 8); накитот, во категоријата украсни предмети, како сопственост на умрениот – ѓердани, белегии, прстени, обетки (Сл. 9); и, како посебна група на разнородни предмети кои имале култно-религиско значење – приврзоци во форма на минијатурни бокали, предмети во форма на афионова чушка во разни варијанти, приврзоци во форма на стилизирана птица, разни ажурирани приврзоци, калемести предмети во повеќе варијанти, предмети во форма на консекративни рогови, приврзоци во вид на двојна латинска буква V и други (Сл. 10).

Сл. 7. Керамички садови работени на грнчарско колце, во разни форми со определена намена, редовно се поставувани во гробовите според ритуалниот обред од кој не се отстапувало.

Сл. 8. Подемот на регионот во железното време се должи на рудните ресурси во околината. Бројни предмети од т.н. арсенал на македонско-пајонски бронзи со утилитарна и декоративна намена, изработувани од самороден бакар, користени се во текот на животот, за потоа да бидат приложувани во гробовите заедно со починатите. Токи, ремени, пафти, фибули, копчиња ја краселе облеката.

Сл. 9. Накит - белегзии и гердани кои припаѓале на починатите, изработени од самороден бакар

Овие предмети, изработени од самороден бакар, познати како "македонски бронзи", претставуваат посебен интерес во археолошката наука. Нивната појава во определени региони, улогата и значењето кое го имале, се покажа како најзначаен индикатор за определување на етничката припадност на популацијата каде се откривани, а особено за објаснување на духовната страна на популацијата која ги користела и практикувала. Притоа, установено е дека во тоа време на овие простори е одгледуван

афионот и морфиумот како негов продукт е користен како средство за лекување или како приспивно средство поврзано со култот кон умрените. Масовното присуство на предмети изработувани во форма на афионот потсетува на овој вид растение сочувано во артефактите во Египет и на островот Крит.

Едно откритие направено 1997 година на Лисичин Дол овозможува да се согледа улогата на поедини предмети од т.н. македонски бронзи, дотогаш непозната. Се работи за откривањето на Гроб 15 во кој е погребано женско лице со разновиден репертоар на предмети кои ја определуваат како лице кое имало посебен статус во окружувањето. Покрај личните предмети и накитот, меѓу кои има исклучително ретки примероци, присутна е серија култни предмети кои биле во служба на дејствијата во ритуалот кој таа го вршела⁴⁴ (Сл. 11). Во централното афионово чавче кое виси на масивниот синцир констатирано е присуство на опиум. Со ова опојно средство секако треба да се поврзе улогата на оваа "свештеничка" и дејствијата што ги вршела во заедницата.⁴⁵

Прави впечаток честото присуство на оружје во машките гробови. Се работи за ножеви, копја и, особено, мечеви од железо, појава која покажува спремност за одбрана во случај на опасност што може ненадејно да се појави.

Проучувањето на материјалните остатоци во населбинските слоеви од постарото железно време покажува скромно живеење на популацијата. Од друга страна, содржината на некрополите зачудува со богатството на прилозите и гробните дарови за кои зборуваме. И, додека керамиката за секојдневна употреба е изразито груба, гробната керамика се јавува во многу добар квалитет. Кога се има предвид сè што е досега речено, се наметнува заклучок дека култот кон умрените бил примарна преокупација во животот и дека целокупниот интерес на живите бил свртен кон умрените.

Културата на железното време во Долното Повардарје, која својот просперитет го должи на користењето на рудните ресурси во регионот и развиената металургија наеднаш згаснува. Тоа се јавува како општа појава на пајонските простори, допирајќи далеку на север. Настаните кои во меѓувреме се случуваат со ширењето на македонската држава и продорот на Персијците, на кои во прв ред се помислува во барањето одговор на ова прашање, не можат да се сметаат како единствени. Исцрпеноста на рудните ресурси би бил уште еден аргумент во решавањето на овој проблем. Вардарски Рид, населбата од овој период, изгледа дека го доживеала крајот со поплави кои ја зафатиле населбата и ставиле крај на животот. Сепак останува уверувањето дека во тоа време се одиграле некои настани кои ние сè уште не можеме да ги доловиме. Како и да е, се соочуваме со крај на една напредна култура која има сопствени материјални и духовни белези, која никогаш нема да се повтори.

Но, додека на некои населби во регионот со крајот на железното време животот наполно замира, каков што е случајот со Мелезник-Дедели, на Исарот, по еден застој во архајскиот период, набргу доаѓа до нов подем на населбата. Поттикнат од бран доселеници од југ, кои тука се населуваат во потрага по благородни метали за кои постоела голема побарувачка, Добер навлегува во нова фаза на културен развој, со нова ориентација и поинаква содржина.

⁴⁴ Д. Митревски, Гробот на пајонската свештеничка од Марвинци, *Maced. Acta. Archaeol* 15, Скопје 1999, 69-89; З. Видески, Лисичин Дол - Марвинци, некропола од железно време, *Maced. Acta. Archaeol* 15, Скопје 1999, 97 и н.

⁴⁵ В. Соколовска, Прилог кон проучувањето на духовната култура во Пајонија, *Историја на културата на Македонија*, Кн. 4, МАНУ, Скопје 1996, 113-118.

Сл. 10. Разновидни предмети чие значење сè уште не е доволно објаснето се предмети поврзани со верувањата на пајонската популација. Каква улога имале во изведувањето на култните дејствија никогаш нема да дознаеме. Во секој случај, во нив се преточени длабоките религиозни чувства и почитта кон умрените.

Сл. 11. Исклучително богат репертоар на предмети содржи гробот на т.н. свештеничка. Покрај накитот и предметите носени врз облеката, присутна е серија на култни предмети како реквизити кои биле во служба на нејзината професија и улогата што ја имала во окружувањето. Присуството на морфиум во афионовото чашче, чие дејство од дамнешни времиња било познато, секако треба да се поврзе со ова опојно сретство и неговата примена.

Сл. 12. Исар-Марвинци - Акропола - град сместен на највисокото плато на Исарот, населена уште во железното време. Во раната антика запоседната од доселеници од хеленскиот Југ кои носат нови културни и духовни белези во регионот. На нејзините падини се протега Јужната некропола низ која водел пат кон Глос-Грчиште, а преку Вардар кон Идомене. Во времето на Филип II градот веќе се наоѓа во состав на Македонија.

Централна позиција на населбата сега е највисокото плато каде е сместена акрополата (Сл. 12). Нејзините заштитни бедеми изградени во сувосид во архајскиот период ќе ја имаат таа улога до крајот на предримскиот период. Тука животот се одвивал на завидно ниво. Со ископувањата на истражуваните квадрати, воочени се четири хоризонти на живеење. На поедини места воочена е појава на погребување во железно време. Дали постоело населување на акрополата во ова време, при овој степен на истраженост не може да се каже ништо поконкретно.

Најстарите градби, кои секако припаѓале на станбени објекти, се поставени густо една до друга, и, како што изгледа, претставувале една архитектонска целина. И натаму трае плитарот како систем на градба. Во просториите од ова време откриени се питоси за чување житни продукти.

Подоцна, во текот на класичниот период се јавуваат објекти изградени од правилно реден камен. Во ова време подните нивоа се од исклучително квалитетни подни тули, а по-

кривните керамици со исклучителен квалитет се премачкувани со црвена боја која пружала заштита од влага. Колку што можеше да се воочи, ориентацијата кон внатрешниот ограден простор навестува припадност на куќите кон пастас тип, каков што е констатиран со ископувањата на Олинт. Во разрушените хоризонти се најдени фрагменти од релјефна штукатура со која биле украсени ѕидните површини, притоа боени во црвена, сина и жолта боја. Овој хоризонт, освен со керамичкиот материјал, е датиран со монета на Аминта III (398-383; 381-369), Филип II (369-336), и Александар III (336-323) и др.

Во текот на 3. век пр. н.е. долните партии на куќите се градат во камен, а горните пак, во плитар, но сега за првпат се среќава варов малтер со кој се малтерисани ѕидните површини. Во една од просториите сочуван е под од сив малтер.⁴⁶

Доцнохеленистичкиот хоризонт е проследен со керамички наоди типични за ова време - плитки чинии со низок вертикален обод, ихтии и ехинус панички, светилки од т.н. македонски тип, вретенести унгвентариуми, бројни мегарски чаши со разновидна декорација и добар квалитет, меѓу кои се присутни примероци од атички тип. Движниот археолошки материјал, главно керамичкиот, ги следи културните хоризонти, често во помали групи, под или над маркантни појави на хронолошки издвоени целини. Притоа, монетните наоди ја дополнуваат сликата на временската припадност на издвоени детали. Доцнохеленистичкиот хоризонт на акрополата е проследен со монети на Антигон Гонат (277-239), Деметриј II (239-229), Филип V (220-179) и Персеј (179-168), како и монети на Амфиполис, Пела и Тесалоника ковани од 187-31 година. Последната фаза на животот на истражениот простор покажува дека акрополата е напуштена во еден момент и натаму не е користена како животен простор. Културниот слој исполнет со цели садови, меѓу кои една амфора целосно сочувана во фрагменти, потоа, дел од куќа каде е сочуван канал формиран од имбрекси за истекување на вода, е слика од последниот момент на животот на акрополата. Во овој слој, во Кв. 7В и 7Г најден е натписот - стадион-патоказот на кој е испишано растојанието помеѓу Довер и Идомене.

Сепак, истражувањата на некрополите даваат појасна слика за културното ниво на градот во предримската епоха и степенот на економскиот развој на населбата.

Во текот на класичниот период, како и во текот на хеленистичкиот период, погребувања се вршени на широките простори на јужната и југозападната падина на акрополата. Повремени откритија на поединечни гробови покажаа дека погребувања се вршени на поширок простор околу Исарот. На пример, Гроб 1 е откриен во самото село Марвинци, на главниот пат, каде се откриени наоди, меѓу кои позлатена дијадема (неколку златни ливчиња сосема издробени), датиран со монети на Александар III (336-323) и Антигон Гонат (277-239). Според конструкцијата на гробот, која припаѓа на класичен пример на конструкција од железно време, може да се претпостави дека се работи за секундарно користење на гробната комора, појава која инаку се среќава на некрополите.⁴⁷

Во ова време доаѓа до појава на кремацијата како погребен вид што ја носат новодојдените, а погребувањата се извршувани во слободно вкопани јами или во конструкции формиран од камен. Прави впечаток присуството на гробови каде кремирањето е извршено во гробните јами, при што претходно по должината е ископан канал за циркулација на воздух.

⁴⁶ В. Соколовска, Исар-Марвинци, 59 и н.

⁴⁷ Ibid., 73, Сл. 56.

Кај некои случаи кремирањето е извршено заедно со гробните прилози, при што е дојдено до деформација на предметите. Во други случаи прилозите се ставани по извршената кремација.

Содржината на гробните прилози се совпаѓа со установената пракса. Покрај накитот кој е присутен, а во зависност од имотната состојба на погребаното лице, полагаани се керамички садови, а во машките гробови повремено се среќава по некој стригилис, нож, или копје. Од репертоарот на керамичките садови најчести се лекит-арибалоси со или без декорација, монохромни кантароси, ојнохои, скифоси, меѓу кои се среќаваат примероци со насликани претстави на мажи или жени, прикажани во цел раст, или само женски ликови во профил во крупен план. Чести се монохромни панички, т.н. сланици, ојнохои и други. Како исклучителни наоди се јавуваат на пр. пелике, како што е тоа со претстава на грифони, или кратери со приказ на митолошки сцени. Наведените примери припаѓаат, во најголем дел, на атички производи изработени во стил на црвени фигури на црна основа, манир на сликање на керамиката карактеристичен за грчкото вазно сликарство на класичната епоха⁴⁸ (Сл. 13).

Поедини примери припаѓаат на производи на егејските керамичарски работилници, работени од мајстори населени во овие краеве, но со знатно поинфериорен квалитет. Вази во стил на црни фигури на црвена основа се исклучително ретки. Први примероци најдени во едно погребување во 2009 година се лекити со претстава на митолошки личности, мали по димензии. Временски, тие претходат на вазите од црвено-фигуралниот стил, што зборува за присуство на овој вид импорт во 5. век пр. н.е. Каква била состојбата на починатите ние не знаеме. Но, знаеме дека при погребувањето на блиските со нив се полагаани вредни дарови, предмети наменети за вакви цели, не само во духот на религиските сфаќања на времето, туку и како одраз на љубов и тага за изгубената личност. На ова време припаѓа големата стела на која е прикажана покојничката - дама од повисокото општество која седи на стол - *diphros*, придружена од слугинка која ѝ го носи ладалото и кутијата за накит⁴⁹ (Сл. 14).

Сл. 13. Грчкото вазно сликарство во стил на црни и црвени фигури му дава неповторлив белег на класичниот период во антиката. Вази во овој стил најчесто се наоѓани во гробовите на новото население - колонистите. Убави примероци во посебен стил се работени во Олинт, од каде доспеале на Исар-Марвинци.

⁴⁸ Ibid., Т. II–V.

⁴⁹ Ibid., Т. 39, 1.

Сл. 14. Сцените на разделба прикажани на надгробните споменици со својата суптилноста и израз на воздржана тага претставуваат ненадмина-то совршенство во уметноста на класичната епоха. На нашиот споменик му недостасуваат ликовите со што ни е оневозможено да го согледаме изразот на претставените личности. Споменикот е работен под александриско влијание. Секако припаѓал на угледна дама од градот на Исарот. Најден е како сполија, вграден во објект од последната градежна фаза на Исарот.

Овој надгробен споменик сведочи за постоење пракса гробовите да бидат обележени, но нивното присуство на теренот не е така бројно. За нас е од посебно значење уште еден мал надгробен споменик на Зоилос, син на Исхолаос. Споменикот има форма на храм-наискос каде е прикажан војник со македонски штит во раката (Сл. 15). Треба да претпоставиме дека со текот на времето, кога нивното значење веќе немало улога, биле секундарно употребувани како камени блокови при изградба на нови објекти.

Сл. 15. Надгробен споменик во форма на наискос, подигнат на млад човек - војник, прикажан во полна воена опрема: на градите оклоп, на главата шлем, со копје во десната рака. Приказот на змијата како хтонски симбол навестува хероизиран покојник. Натписот соопштува дека неговото име е Зоилос. Споменикот е откриен 1961 година во шутот од разурнатиот бред на воениот логор.

Во текот на 4. век пр. н.е. доаѓа до големи промени во духовната култура на популацијата и начинот на кој таа ги манифестира своите религиски сфаќања и верувања. Почитта кон сонцето како доминантен култ во претходниот период, сега е потисната од новите сфаќања како влијание на ново-дојдените, кои со себе ги носат своите божества

кои претставуваат составен дел на нивното битие и нивниот духовен живот. Покрај култот на Аполон како божество на светлината, сега доминира култот на Кибела (Сл. 16). Ова женско божество изгледа дека е нашироко почитувано во Повардарјето, а особено во градот Добер, каде секако постоело светилиште посветено на неа.⁵⁰

Сл. 16. Од времето на неолитот на нашите простори почитувано е женско божество во кое е изразено интимното чувство на човекот кон мајката на природата и сето она што се раѓа и развива на земјата. Оваа идеја е содржана во култот на ориенталното божество Кибела. Нејзиното потекло се врзува за Мала Азија, каде е почитувана на планинските врвови преку обреди од нејниот култ. Нејзините омилен животни, лавовите, впрегнати во кочијата на Кибела, ќе станат составен дел во иконографската претстава на богињата. Во тој дух, прикажани се статуетите на Кибела од Исар-Марвинци, придружена од лавови и аколити.

Прави впечаток една серија гробови во кои се најдени теракоти со приказ на жена во висина над колковите. Сите досега откриени примероци се идентични по својата замисла. Прикажана е млада жена облечена во хитон со V изрез, и химатион префрлен преку главата, врз која е поставена дијадема, на некои примероци мошне раскошна. Во рацете жената држи некаков предмет: јаболко, птица или друго. Овие теракоти со приказ на ликот на Афродита се полагани во гробовите како *ex voto*, како персонификација на вечна младост (Сл. 17).⁵¹

Сл. 17. Вакви теракоти со ликот на Афродита или на друга богиња, се често приложувани како дарови во гробовите на млади жени и девојки. Предметите што тие ги држат во рацете, јаболки, птици и др., ја симболизираат крвката на животот и раното заминување од овој свет.

⁵⁰ Ibid., Т. 39, 3 и 4, Т. 40, Т. 34, 1 и 2, В. Битракова Грозданова, За верувањата по долината на Вардар.

⁵¹ В. Соколовска, Исар Марвинци, Т. 14, 1-3; 19, 1-4.

По овој виден просперитет, во средишните децении на 3. век пр. н.е. се соочуваме со недостиг на наоди кои можат да се припишат на ова време. Тоа е период на депопулација на градовите причинета од пустошењето на Келтите кои, како што е познато, поминале преку Повардарјето на патот кон Делфи. Оваа појава е забележана одамна со проучување на античката скулптура во Македонија.⁵²

Сл. 18. Железен шлем откриен во гроб 50. Ова е единствен наод останат во гробницата по нејзиното ограбување. Припаѓал секако на угледен воин.

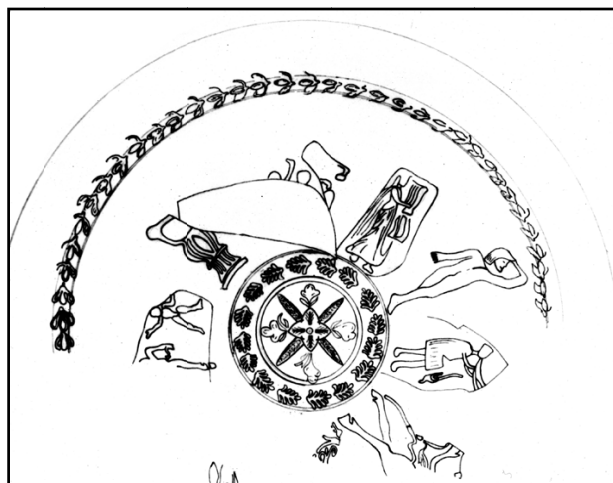
Но, во последните децении на 3. век пр. н.е. доаѓа до нов бран на доселеници во повардарските градови. Овој настан, кој се припишува на Филип V и неговата политика за обновување на осиромашените градови во Македонија и нивно повторно населување, археолошки е повеќестрано потврден. Добер живее со несмален интензитет. Културните слоеви во населбата обилуваат со наоди од керамика типична за ова време, а присуството на монетни наоди е забележително. Но, како и досега, некрополите со својата содржина даваат најречитата слика за економската состојба на градот и неговиот просперитет.

Во ова време погребувањата се вршени на Јужната и Југозападната некропола. Дивите копања во голема мера ги намалија нашите знаења за градот, но и она што е откривано од страна на стручни лица дозволува да се оформи слика за овој период. Во нашата јавност познато е откривањето на еден железен шлем, исклучително редок примерок на овој вид воен реквизит кој останал во гробот незабележан од современите (можеби од античките) ограбувачи. Овој наод од исклучително значење побуди интерес и во соседните земји (Сл. 18)

Погребувањата во ова време се вршени во најголема мера по пат на инхумација. Гробните прилози се состојат најчесто од керамички садови, теракоти и накит. Во репертоарот на керамиката чести се мали амфори од т.н. македонски тип, кои се јавуваат како гробни дарови изработувани специјално за погребни цели. Изработени се од фина окер глина, однадвор, на рамената или стомакот украсени со боени ленти. Стамнос пиксидите, мешести садови со вертикални или косо поставени високи рачки и капак, се среќаваат често како посебен вид гробна керамика. Изработувани се често во сива глина. Оваа појава, присутна и кај друг вид садови, зборува за традицијата на локалните грнчари во изработка на сива керамика со примена на посебен метод. Мошне чест гробен прилог се унгвентариумите, кои во ова време се јавуваат во форма на вретено. И тие се среќаваат во црвено-жолта или

⁵² В. Соколовска, Античка скулптура во СР Македонија, Скопје 1987, 87.

сива глина. Меѓу останатите форми треба да се спомнат панички во различна форма и варијанти, како и повременото присуство на светилки, кои пак, често се јавуваат на територијата на Македонија. Релјефните панички изработени по пат на калапење, инаку познати како мегарски чаши, се наоѓаат повремено како гробни прилози (Сл. 19).

Сл. 19. За разлика од претходната епоха кога керамичките садови се работени на колце, во хеленистичко време се јавува нова техника, т.н. мегарски чаши се изработувани со калапење, при што се во релјеф претставени сцени со различни теми: личности од Хомеровите епови, митолошки сцени или актери и танчерки.

Гробните прилози во голема мера ја надополнуваат сликата за занаетчиската продукција, стилските и модата која владее во определено време. Кај нас оваа појава е мошне изразена. Во многу гробови од ова време откриени се пиксиди, кутии наменети за чување накит. Ги среќаваме во различна големина, различен квалитет и со различен приод кон украсување. Овој вид цилиндрични садови со дополнителни функционални елементи - хоризонталниот обрач кој треба да служи како потпора на капакот, прстенестото дно кое може да биде заменето со лавовски шепа на кои стои кутијата, обрачестото проширување на капакот кое служи капакот полесно да се подигне, и на крајот, додатната релјефна апликација на врвот од капакот, или сликаните со бела боја вегетабилни украси, се елементи типични за овие мошне допадливи предмети (Сл. 20).

Сл. 20. Овие допадливи кутии за накит, кои му даваат специфичен белег на хеленистичкото време во Македонија, претставуваат одраз на цивилизиран дел од населението. Кај нас на Исарот откривани се во голем број како дарови во женските гробови.

Сл. 21. Теракотите како гробни прилози, покажуваат широко распространета дејност на македонските короласти. Овој суптилен занает со вистински уметнички квалитети достигнал совршенство во прикажување на грациозни женски фигури во префинет стил. Нивниот стил носи одлики на своето време како одраз и замена на големата уметност на класичната и хеленистичката епоха.

Исто така, теракотите како чест гробен прилог во ова време, производи на локалните мајстори, покажуваат една широко распространета дејност на македонските короласти. Овој суптилен занает со нота на вистинска уметност, во Македонија достигнува совршенство во прикажување на грациозни фигури на жени и разни божества прикажани во префинет стил. Репертоарот на ликовите одразува локална актуелна мода во која се назира префинет вкус на консументите и на мајсторите кои ги правеле (Сл. 21).

Во категоријата на гробните наоди накитот зазема истакнато место, не само заради вредноста и блесокот на златото, туку заради мајсторството на изработката која има достигнато совршенство. Најчесто се присутни обетки во форма на лавовски протоми, мотив кој има подолга традиција во македонското златарство. Обетките во форма на птици, понекогаш со вметнат гранат, имаат исклучително елегантна форма. Освен овие териоморфни примероци, присутни се обетки со црнечки глави, а како мошне омилен се јавуваат обетките со фигура на Ерос (Сл. 22).

Сл. 22. Халкидичкото златарство кое уште од архајскиот период, (на кој му припаѓаат некрополите кај Синдос и Требеништа), доминира во тореутиката на Егејското крајбрежје, и натаму избирава накит со врвни квалитети. Техниката на филигран и гранулација, употребата на полудраги камења, доаѓа до израз на накитот откриван како гробна содржина на некрополите во Исар-Марвинци. Како доминантни се јавуваат обетките во форма на гулаб, лавовски протоми, Ерос, или негроидни глави како исклучителен моден бран во хеленистичкото време во Македонија.

Потпаѓањето на Македонија под Римјаните, како и немирните времиња проследени со бурни настани во царството, морале да се одразат во нашите градови. Новите господари, новата политика, новите доселеници морале да донесат промени во животот на македонските градови во Повардарјето. Од археолошка гледна точка, животот може да се следи континуирано, можеби во поскупоцени размери, но, станува јасно дека на преминот од старата во новата ера како да се менува содржината на материјалната култура која ги отсликува овие промени. Кремацијата повторно се практикува. Во погребувањата сега се присутни поинакви керамички форми, нема светилки, но теракотите се сè уште омилени како гробни дарови. Гробниците вкопани во карпа, со дромос, преткомора и комора, честито во претходниот период, сега уште се користат. Скромните погребувања со кремираните остатоци се собираани во урни директно полагани во земја. Гробните прилози се скромни: чаши, панички, булбус унгентариуми, понекаде некоја златна обетка во форма на кружно свиткана жица.

Но, Добер рано станува град со доселени Римјани, секако ислужени војници здружени во свој конвент. Овој настан е епиграфски посведочен: Градот и конвентот на доселени Римјани му оддава почит на Публиј Мемииј Регул кој бил *legatus Augusti pro praetore* во соединетите провинции Ахаја, Македонија и Мезија од 35 до 44 година, за неговите заслуги. Тоа е неговата содржина.⁵³ Овој натпис сведочи дека Добер во 1. век н.е. веќе играл улога на значаен град во Повардарјето.

Археолошкиот материјал, главно керамички, откриван во културните стратуми на Сектор I и на микролокации каде се вршени ископувања, а исто така и како површински наоди, зборува дека во ова време се одржувани контакти со егејските крајбрежни центри, од каде пристигала скапа трпезна керамика. Вредно е да се спомне на прво место пергамската керамика, позната и како источна сигилата А, која на Исарот се јавува во ограничен репертоар. Во текот на 1. век, кога на запад цветаат италските работилници на познатата *terra sigillata*, на исток се јавува керамиката позната како самоска, или источна сигилата А. Нејзиниот префинет квалитет во фактурата и нејзината портокалова глазура ја подредуваат во групата на особено ценета и скапа керамика. Раночарската монохромна керамика, декорирана во техника барботин, припаѓа, исто така, на 1. век. Тоа се само некои примероци од луксузната трпезна керамика која се јавува на Исарот како резултат на економскиот подем на градот и граѓаните кои можеле да ја набавуваат.

Зенитот на својот развој како град во Провинција Македонија, Добер го достигнал во текот на раночарскиот период. Историските настани во кои учествувал и градежната дејност која во тоа време се одвивала, го издигнале градот на ниво на кое се наоѓале и други градови во Македонија.

Извесни елементи кои постапно се откриваат со ископувањата во градот го зацврстуваат уверувањето дека уште во текот на 1. век во Добер започнала изградба на солидни јавни објекти. Архитектонските блокови кои се вградени во подоцнежните градби, капители, бази, делови од столбови и други, јасно покажуваат дека припаѓале на постари објекти.

⁵³ Б. Јосифовска, База са посветом П. Мемиију Регулу, Ж.А. IX, 1959, 285 и н. Сл. 3 и 4; В. Соколовска, Исар-Марвинци, 131; С. Бабамова, Епиграфски споменици од Македонија датирани според македонската провинциска ера, Скопје 2005, 100, но. 27.

Сл. 23. Во ваква состојба се наоѓаше храмот откриван во 80-те години на 20 век. И тогаш беше јасно дека во текот на своето постоење доживувал неколку поправки и обновувања, за на крајот да послужи како мајдан за камен, чии блокови се вградувани во подоцнежни објекти.

Овие објекти во текот на 1. или во почетокот на 2. век пострадале најверојатно од природна катастрофа, секако од земјотрес кој ги урнал сите дотогаш изградени објекти. Некои од нив се наоѓале на просторот на Сектор I, односно во

близината на храмот, други на други локации на Исарот. По оваа катастрофа во градот настапила фаза на обновување. Тогаш биле изградени градските терми, кои во основа користеле елементи на постар објект, за кои, во оваа фаза на истраженост не можеме да бидеме сигурни што претставувале. Една низа од четири масивни стопи (околу 100x100 см), поставени во правец североисток-југозапад наспроти главната фасада на храмот, зборува за постоење на масивен објект, можеби стоа или трем кој припаѓал на објект со друга намена или бил во функција на термите. Тогаш доаѓа до обновување на храмот, така што годината 181, спомната на архитравот, треба да се сфати како време кога храмот бил обновен.

Сл. 24

Сл. 24, Сл. 25. Ова се остатоци (со делумна реконструкција) на храмот за кој знаеме дека е подигнат или обновен од еден македонијарх, член на Македонскиот коинон со седиште во Берија, кој потекнува од нашиот град на Исарот. Датата на натписот сочуван на архитравот, 181 година, се совпаѓа со владеењето на римскиот цар Комод. Кога градот на Исарот драстично настрадал, неговата натамошна судбина е неизвесна. Кога подоцна околниот простор бил претворен во воен логор, користен е со профана намена.

Првобитниот храм, по сè изгледа, имал поинаква концепција и веројатно бил по-скромнен објект. Со обновувањето добил форма на тетрастилос простилос, со масивен архитрав на кој е испишан нецелосно сочуван натпис:

.....μακεδονιαρχων τον ναον τη πατριδι
ν παντι τω κοσμω Θ κ τ ετει.

За жал, предниот дел на текстот, каде би требало да е наведено името на дарителот, недостасува (Сл. 23, Сл. 24 и 25).⁵⁴

Изградбата или обновувањето на термите траело и во средишните децении на 2. век, (161 година) што го навестува содржината на натписот со кој му се оддава почит на Марк Аврелиј Демократ за изградбата на канал за снабдување со вода на градската бања. Водата, како што е спомнато во натписот, била доведена од природните извори до објектите на фригидариумот на локалните терми. "Културата на бањите", која од 2. век започнува да го

⁵⁴ Б. Јосифовска, Грчки натпис са архитрава једног храма; В. Соколовска, Исар-Марвинци, 100 и н. Сл. 64-69; С. Бабамова, Епиграфски споменици, 102, но. 29.

карактеризира градежништвото во градовите на Империјата, можела да се случи само во град што веќе имал традиција и доживувал во моментот сериозна конкуренција на градежно поле меѓу поважните градови во областа. Снабдувањето на бањите со вода претставувало посебно добродетелство, кое барало и посебна финансиска интервенција. Важноста на епиграфскиот документ од Исарот се содржи во тоа што тој се однесува на серија "канони" за различните чекори што ги презема градот за финансирање на најзначајните негови градежни потфати...читаме кај Лаура Бофо, која го има протолкувано и објавено овој епиграфски споменик од исклучителна важност.⁵⁵ Овој цитат го наведуваме за да се разбере важноста на градот Добер кој не заостанувал зад другите угледни македонски градови. Најверојатно тогаш е изграден каналот за довод на вода на соседната тераса на Сектор VII, кој ги снабдувал станбените објекти нанижани по должината на терасата.

Во исто време, обновен е и храмот од страна на македонијархот во 181 година. Какви објекти се изградени во Добер во текот на раноцарскиот период, при овој степен на истраженост, ние не знаеме. Одделни индиции укажуваат дека постоеле солидни објекти и на повеќе локации на Исарот. Во секој случај, градот живее со несмален интензитет. Сега се отпуштени преторијанците за кои знаеме дека се по потекло од Добер. Во времето на Септимиј Север и Каракала нашиот град комуницира со римската царска администрација во врска со проблемите кои градот ги има за увоз на жито од Либија. Натписот е датиран во 228 година, што, според актиската ера одговара на 197 година.⁵⁶ Тоа значи дека градот интензивно живее и за решавање на своите проблеми одржува врска со Рим.

Преминот од старата во новата ера е манифестиран во најголема мера со погребувања во урни. Во ова време користено е североисточното подножје на Исарот, падините околу Јанова Чешма, каде мештаните често наидуваат на урни со по некој скроман прилог - булбус унгвентариум или чаша со една рачка.

Во текот на следните векови од раноцарскиот период погребувањата се вршени на сртот кој се протега веднаш зад централниот дел од градот. Тука, изгледа, погребувањето траело од 1.- 4. век. Судејќи според конструкцијата на гробовите - сидани и малтерисани гробници длабоко вкопани во карпата, со оплата од мермерни плочи, со скали и странични етажи, - тука се погребувани највидните граѓани на Добер. За жал, ние не ја знаеме содржината на нивните гробови, тие се ограбени уште во антиката. На овој начин, лишени сме од важни информации за економската положба и статусот на овие луѓе за време на нивниот живот. Но, овој дел од некрополата содржи низа типови на гробови кои го одразуваат времето кога настанале, гробната архитектура, ритуалот применуван во поедини периоди, дури и етничката припадност на погребаните, што пак, зборува за карактеристиките на новодоселените за разлика од домашното автохтоно население. Покрај тоа, нивната содржина зборува за економскиот статус на поединци, понекогаш и нивната професија како замена за најбогатите погребувања ограбени уште во антиката.⁵⁷

Оваа, како што изгледа, благосостојба ќе биде прекината во 267 година, кога голема група Готи, кои претходно ја опустошиле Атина, а потоа безуспешно го опседнувале Солун, на патот кон север ги опустошиле Добер и Пелагонија. Зосим, кој го забележал овој настан,

⁵⁵ Ц. Крстевски - Лаура Бофо, Градот на Исар-Марвинци и римската администрација во провинцијата Македонија, *Folia Archaeologica Balkanica*, Скопје 2006, 339 и н., Сл. 4.

⁵⁶ *Ibidem*, 346 и н., Сл. 5.

⁵⁷ В. Соколовска, Исар-Марвинци, Т. 46-47.

не навел повеќе поединости. Без оглед на тоа, ние се среќаваме во ова време, на почетокот на доцната антика на нашите простори, со разрушен и занемарен град. Иста судбина доживеала Стибера, еден изразито напреден град во римско време, кој по овој настан никогаш не заздрави.⁵⁸

Местоположбата на Добер во долината на реката Аксиос, на главната патна магистрала, како и конфигурацијата на теренот каде е лоциран, се покажале како исклучително погодно место за подигнување на воен каструм изграден нешто подоцна. Неговата позиција наполно одговарала на целите заради кои е изграден, имајќи голема прегледност врз котлината и патните правци кон југ и кон север. Тогаш е ограден просторот околу храмот и градските терми со масивни бедеми и се подигнати пространи кули на четирите агли.⁵⁹ Како што е повеќе пати истакнато, во бедемите сега се вградувани градежни елементи од срушени објекти - бази, капители, надгробни споменици, статуи и делови од статуи, прагови, скали од објекти и др., што покажува дека примарна цел била подигање на каструмот по цена на занемарување на сè што е пред тоа создавано.

Според некои мислења, каструмот е подигнат во времето на судирите меѓу Константин и Ликиниј, во времето од 312 до 324 година, кога се подигани и други каструми во регионот. Микулчиќ смета дека каструмот како таков немал долга употреба. Војската набргу го напуштила и тука се населило цивилно население.⁶⁰ Со ваквото мислење наполно се сложува ситуацијата на теренот. Сега односот на граѓаните кон сè она што е дотогаш создавано наполно се менува. Карактерот и намената на постојните објекти веќе не се почитувани. Термите може би сè уште ја имале својата намена, но храмот веќе ја немал таа улога. Нивните простории сега се користени како основен насушен животен простор. Срушениот храм сега има улога со прозаична намена. Неговите масивни архитектонски блокови - архитрав, делови од венецот со дентикули, јонски бази и капители од столбови, сега се вградувани во ѕидовите на куќите како обичен градежен камен. Пред скалите кои водат во храмот подигнат е објект во кој се откриени питоси со јагленисано жито. Во неговите темелни партии вграден е споменикот на нашата дама од Добер. Не знаеме точно кога, но знаеме дека во овој период, во текот на 4. и 5. век, едно по друго се подигаат куќи за сместување на населението, без да се почитува никаков претходен план. Непосредно до влезот во градската бања изграден е објект во кој се наоѓаше питосот кој сега се чува во Домот на културата "25 Мај" во Валандово. Објектите со кои е сега исполнет каструмот градени се во сувосид, што ќе рече од камен врзан со кал, значи, скромна и брза техника на градба. Во градот не се чувствува обид и намера на граѓаните да ги обноват срушените објекти, барем и со друга цел и намена. Погребувањата кои припаѓаат на 4. век покажуваат присуство на дојденци - Готи, Сармати, кои во време на Константин се населуваат во балканските провинции.

Но, без оглед на настанатата ситуација, градот сè уште живее. Монетите на Констанциј (337-361), Јовијан (363-364), Валентинијан (364-375), Валенс (364-378) и Грацијан (367-383) откривани во гробовите, сведочат дека Добер сè уште интензивно живее кон крајот на 4. век.⁶¹ Тешко е попрецизно да се определи времето на неговиот крај. Дали подоцна доживува уште едно катастрофално рушење како последица на земјотрес, ние не знаеме. Идните ископувања на просторот на каструмот сигурно ќе дадат поблиски елементи за

⁵⁸ В. Соколовска, Античка скулптура.

⁵⁹ В. Соколовска, Исар-Марвинци, 98, Сл. 58-63.

⁶⁰ И. Микулчиќ, Антички градови во Македонија, 262.

⁶¹ В. Соколовска, Исар-Марвинци, 136, 137.

одговор на ова прашање. Но, и во овој момент може да се каже дека животот во Добер не бил прекинат наеднаш. Поедини карактеристични наоди зборуваат дека во текот на 5. век сè уште се живеело, иако во знатно поскромнен обем.⁶² И не многу оддалечениот град Стоби претрпел големо пустошење со упадот на Готите. Но, набргу Стоби се зајакнува и врз старите урнатини се подига град со нов градски лик. По сè изгледа, Добер немал таква економска моќ да ги прифати предизвиците на новото време.

Во ова време се случува една појава која и во оваа прилика треба да биде нагласена. Токму во времето кога Добер се наоѓа во опаѓање, градот лоциран на територијата на денешно Валандово доживува впечатлив подем и расцут. Под темелите на неколку куќи во градот откриени се објекти со подни мозаици, кои, според стилот на декорацијата припаѓаат на крајот на 4. или почетокот на 5. век. На просторот на т.н. Стакина Чешма откриена е во основа доцноантичка куќа, пак со подни мозаици.⁶³ Недалеку од неа најдени се делови од столбови кои припаѓале на монументален објект. Сето ова нè тера на помисла дека под денешното Валандово лежат остатоци на античка населба која во доцната антика изградила раскошен црковен комплекс со базилики и други придружни објекти. Ова се совпаѓа со времето кога е подигната старата базилика во Стоби, како и првите базилики во Бургала и Скупи. Во нашиот регион во текот на 5. век започнува изградба на базилики во повеќе населени места - во Брајковци, Богданци, кај Николиќ и други никнале скромни базилики како последица на прифаќањето на христијанството како државна религија, кога во големите градови во Македонија (Стоби, Хераклеја, Лихнид) се градат раскошни епископски базилики како центри на регионите. И во нашиот регион оформен е црковен комплекс кој ќе биде седиште на епископот Евсебиј, за кој се знае дека е потписник на Халкедонскиот концил во 449 година, забележан како епископ на Доберската област од Прва Македонија.⁶⁴

Би требало да се запрашаме зошто на Исар кај Марвинци не се изградени вакви луксузни објекти и базилики, кога знаеме дека Добер отсекогаш претставувал централна населба во регионот. Можеби ридестата конфигурација на Исарот не дозволувала да дојде до ова, а мочуришните делови на полето во подножјето не дозволиле градот да се шири во тој правец. Затоа пак, благата падина врз која денес лежи Валандово, повлечено од коритото на Бојмица, била погодна за изградба на градска населба од овој вид во која е оформен црковен центар, а која, во исто време, имала зад себе цврста тврдина што во даден момент можела да пружи заштита.

Но, и покрај тоа, Добер не го изгубил своето значење во регионот што го имал повеќе од 1000 години. Регионот познат во историските извори како Доберска област, сè уште важел како таков. Да се потсетиме на податокот кај Страбон, (VII, frg. 36), каде е спомната областа на Добер која се простира лево од патот кој води од Хераклеја кон клисурата на реката Стримон. Затоа Евсебиј е означен како епископ Доберски од Прва Македонија.

Сидините на кастелот со своите цврсто градени кули сигурно имале долг век на траење. Ќе ги сретнеме уште еднаш во употреба со иста намена, на што упатува монетата на Исак Ангел (1185-1195), откриена на Сектор I со првиот откоп на Кв. K15.⁶⁵

⁶² Ibid., Т. 50, Сл. 17; Т. 87, Сл. 11 и Сл. 12.

⁶³ Види заб. 20.

⁶⁴ Според, Ф. Папазоглу, Македонски градови, 252 со заб. 104. На Исар - Валандово најдени се монети од 6. век.

⁶⁵ В. Соколовска, Исар-Марвинци, 148, Т. 55, 31.

APPENDIX

Неодамна, на Римската некропола на Исар-Марвинци откриена е мермерна плоча во секундарна употреба врз Гробот 1905. Во натписното поле врамено со двојна профилација се наоѓа прецизно врежан текст на грчки јазик. Текстот соопштува дека Марко Тетиј Руф подигнал статуа на Херакле и храм на градот од сопствени средства. Натписот е датиран во 227 година, што според македонската ера, е 79 година. (Натписот е објавен во: Ц. Крстевски, Добер, Античкиот град на Исар-Марвинци, во печат).

Без сомнение, сега сме во можност да констатираме дека се работи за истиот храм кој по рушењето бил обновен од страна на нашиот македонијарх во 181 година.

Со оваа исклучително драгоценa информација се потврдува дека градот на Исарот помеѓу овие две дати - 79 и 181 година - пострадал од силен земјотрес, за подоцна, кон крајот на 2. век да биде обновен. Тогаш, покрај обновувањето на храмот, изградена е градската бања и други јавни објекти во градот чии архитектонски делови, по рушењето од страна на Готите биле вградени во ѕидините на каструмот и во доцноантичките профани градби.

БИБЛИОГРАФИЈА ЗА ДОЛНО ПОВАРДАРЈЕ

Бабамова, С.

- Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера, Скопје 2005, Но. 27, 28, 29, 80, 81, 82, 83.

Битракова Грозданова В.

- Хеленистички споменици во СР Македонија, Скопје 1989;
- За верувањата во антиката по Долината на Вардар, Историја на културата на Македонија, Кн. 1, Скопје 1995, 119-127;
- Скулптурата од Вардарски Рид, Вардарски Рид Том I, 289-304.

Блажевска С.

- Сектор Акропола, Истражување 1999-2000, Вардарски Рид Том I, 209-227;
- Печки за керамика, Вардарски Рид Том I, 261-280;
- Минијатурни медицински садови, Вардарски Рид Том I, 305-313.
- Акрополата на Глоска Чука, Maced. Acta. Archaeol. Но. 19, Скопје 2010, 193-208.

Драгојевиќ Јосифовска Б.

- Грчки натпис со сигнатура на Уметникот Адимос, ЖА VIII, 2, 1958, 295-300;
- База са посветом П. Мемију Регулу, ЖА IX, 1-2, 1959, 285-290;
- Грчки натпис са архитрава јегног храма из села Марвинаца, ЖА XV, 1, 1966, 137-147.
- Известај о археолошкото ископавање код села Марвинаца, - Годишен зборник ФФ, Скопје 1967, 317-352;
- Депо фолеси од с. Марвинци, Годишен зборник ФФ 22, 1970, 353-372;
- Извештај за археолошкото рекогносцирање по долината на среден Вардар, ЗАМ IV-V, Скопје 1974, 107-113;
- База са посветом Марку Аурелију, ЖА 33/1, Скопје 1983, 23-25.

Dukal Z.-Mirnik I.

- Skupni nalaz makedonskog bronzanog novca iz Dojrana, Numizmaticke vjesti, 1986, 44-49.

Gaebler, H.

- Die Antiken Munzen von Makedonia und Paionia, Berlin 1935.

Георгиев, З.

- Карактерот и значењето на вонгробните наоди во јужно-повардарските некрополи од железното време, Maced. acta archaeol. 6, 1980, 37-54;
- Елементи на раната антика во Долното Повардарје, ГЗФф 2, Скопје 1984, 51-85;
- Рачно изработуваната керамика од долноповардарските некрополи, Maced. acta archaeol. 9, 1988, 65-81.

Герасимовска Д.,

- Антички куќи во Македонија, Скопје 1996.

Јованов М.

- Бронзени садови од Вардарски Рид, Вардарски Рид Том I, 281-288;
- Крајот на животот на Вардарски Рид, Вардарски Рид, Том I, 315-322.

Hammond N.G.L.

- A History of Macedonia, Vol. I, Oxford 1972.

Хусеновски Б.-Спасовска-Димитриоска Г.,

-“Вардарски Рид”-Гевгелија, Истражувања во 1994 година, Maced. acta archaeol. 15, Скопје 1999, 157-182.

Хусеновски Б.

- Сребрен статер од типот “Кентаур-Нимфа”, Примерок од нумизматичкиот фонд на лок. Вардарски Рид, Мекедонско наследство бр. 18, Скопје 2002, 75-80;
- Античките монети од Вардарски Рид, Гевгелија 2004;
- Депо на сребрени тетрадрахми од III в. пр.н.е., Вардарски Рид Том I, 323-345;
- Милци 1997, Заштитно ископување, Maced. acta archaeol. 16, Скопје 2005, 89-118.

Ивановски М.

- Керамички печати из Марвинаца код Валандова, VESTIGATIO VETUSTATIS, (Посветен на А. - Цермановиќ-Кузмановиќ) Београд 1999, 199-207.
- Златен накит од Марвинци, FOLIA ARCHAEOLOGICA BALKANICA (In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova) Скопје 2006, 171-184.

Карпузова С.

- Кука со колци, Вардарски Рид Том I, 179-207.

Кацаров Г.

- Пеонија. Принос към старата етнография и история на Македонија, София 1921.

Крстевски Ц.-Л. Бофо,

- Градот на Исар-Марвинци и римската администрација во провинцијата Македонија, FOLIA ARCHAEOLOGICA BALKANICA (In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova) Скопје 2006, 333-355.

Лилчиќ В., Јосифовски П.

- Сребрен диобол на пајонскиот владетел TEYTAOS, Maced. Num. Jour. 1, Skopje 1994, 27-37.

Merker I.

- The Kingdom of Paionia, BS 6, 1965, 35-54.

Микулчиќ Г.

- Хеленистичка гробница од Марвинци, Културно наследство XII-XIII, Скопје 1988, 71-75.

Микулчиќ Г.-Карапетков Г.

- Марвинци 1994, Некропола, Maced. acta archaeol. 14, Скопје 1996, 67-75.

Mikulcic I.

- Pelagonija u svetlosti arheoloskih nalaza, Beograd 1966.
- Накит класичног доба из Демир Капије, Старице н.с. Београд 1970, 135-138.
- Скопје со околните тврдини, Скопје 1982;
- Хеленистички тврдини во Демир Капија и Бабуна, ГЗФФ 34, Скопје 1982, 127-143;

- Топографија на Стенае-Просек-Демир Капија, ГЗФФ 41-42, Скопје 1988-1989, 65-88.
- Антички градови во Македонија, МАНУ, Скопје 1999.

Микулчиќ И.-Соколовска В.

- Гробница во Бразда кај Скопје, *Maced. acta archaeol.* 11, Скопје, 1990, 79-92.

Митревски, Д.

- Карактеристични форми на македонски бронзи од наоѓалиштата по долината на Вардар, *Maced. acta archaeol.* 9, Скопје 1988, 83-102;
- Дедели, некропола од железно време во Долно Повардарје, Скопје 1991; - Прилог кон познавањето на Долновардарската - пајонска група на железното време, *Maced. Acta archaeol.* 12, Скопје 1992, 145-161;
- Гробот на Пајонската свештеничка од Марвинци, *Maced. acta archaeol.* 15, Скопје 1999, 69-89;
- Вардарски Рид, Истражувања 1995-2004, Вардарски Рид, Том I, 15-90; - Куќата на колекционерот, Вардарски Рид, Том I, 229-259.
- Археолошки истражувања на Глоска Чука - Грчиште кај Валандово, *Maced. Acta. Archaeol.* No. 19, Скопје 2010, 127-146.

Митревски Д., Темов С.,

- Нови наоди од Исар-Марвинци - Истражувања во 1997 година, Сонда I, *Maced. acta archaeol.* 15, Скопје 1999, 135-156.

Папазовска А.,

- Слоеве од железното време на Вардарски Рид, Вардарски Рид Том I, 115-157.

Папазоглу Ф.

- Македонски градови у римско доба, Скопје 1957;
- **Srednjbalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1996.**

Пачкова Куфојанакис Б.

- Архитектонско-градежни материјали и елементи на античката населба на Вардарски Рид, Вардарски Рид Том I, 347-372.

Пашиќ, Р.

- Археолошки истражувања на локалитетот Сува Река во Гевгелија, *Maced. acta archaeol.* 3, 1977, 43-56;
- Археолошки испитувања на локалитетот Сува Река во Гевгелија, Зборник MM VIII-IX, 1978, 59-68;
- Повардарје у старијем гвозденом добу, Магистарски рад, Београд 1981.
- и група автори, Некрополата Милци кај Гевгелија, Културно наследство X-XI, (1983-84), Скопје 1987, 75-102;

Петачки Г.

- Хеленистички колективен наод со тетрадрахми од с. Фурка - Гевгелија, *Maced. Num. Jour.* 1, Скопје 1994, 39-48.

Петрова Е.

- Локалитет Исар-Марвинци - монети од археолошките ископувања во 1977, *Maced. acta archaeol.* 5, Прилеп 1979, 47-53;

- Грчко-македонски монети од археолошките ископувања на локалитетот Исар-Марвинци (1977-1979), Зборник АМ 1979-1982, кн. X-XI, Скопје 1983, 73-76;
- Пајонските племиња и Пајонското кралство во II и I милениум п.н.е. *Maced. acta archaeol.* 12, Скопје 1990/91, 9-130;
- Бригите во II и I милениум п.н.е., Скопје 1996;
- Два претпоставени примероци на кралот Дропион од Музејот на Македонија, *Maced. Num. Jour.* 1, Скопје 1994, 49-56;
- A Hoard of Tetradrachms of the First Macedonian Meris, *Maced. Num. Jour.* 3, Skopje 1999, 35-44.

Pingel V.

- *Eisenzeitliche Graber von Dedeli und Mravinaca Jugoslavich/Makedonien*, *Marb. W. Pr.*, Berlin 1970.

Попов Р.

- Гробни нахотки од халштатска епоха, СБАН 16, Софија, 1918, 112.

Ристов К.

- Сува Река - Гевгелија, 1988-1990, *Maced. acta archaeol.* 13, Скопје 1993, 97-112;
- Антички патишта во Гевгелиско-валандовскиот регион со посебен осврт на патот *Stenae-Tauriana*, *Makedonsko nasledstvo*, broj 18, Skopje 2002, 45-74;
- *Delnicata Stenae-Tauriana na Tabula Peutingeriana*, *Maced. acta archaeol.* 16, Скопје 2005, 125-148.

Сламков Е.

- Уметноста на Вардарски Рид, Гевгелија 2004;
- СТОА, Дел од класичната агора на Вардарски Рид, Вардарски Рид Том I, 159-178.

Соколовска В.

- Светилиште на Диоскурите кај Демир Капија, ЖА XXIV/1- 2, Скопје 1974, 267-279;
- *La stèle funeraire de Marvinci*, *AI XIX* 1979, 42-45;
- *Researches in the Roman Town*, *AI XX-XXI*, 1980-1981, 116-124;
- Исар-Марвинци, Сахрањивање у предримско доба, ЖА 32, 2, 1982, 177-184;
- Исар-Марвинци, Истражувања во 1977 и 1978 г. Зборник АМ X-XI, Скопје 1983, 9-32;
- *Stadion Stone from Isar-Marvinci*, *AI XXII-XXIII*, 1982-1983, 81-87;
- Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време, Скопје 1986;
- Античка скулптура во СР Македонија, Скопје 1987;
- Да ли је Прасијада Бутковско Језеро и Дисорон Круша Планина? *Старинар XXXVII*, Београд 1987, 175-178;
- Ликовни претстави на Кибела, *Maced. acta archaeol.* 9, Скопје 1988, 113-126;
- Пајонското племе Агријани и врските со Дамастсион, *Maced. acta archaeol.* 11, Скопје 1990, 9-34;
- Хеленистичка керамика во Повардарјето, ЖА, Посебни изданија бр. 9, Скопје 1991, 207-215;
- Раноантичка рачно работена керамика од Македонија, *Maced. acta archaeol.* 12, Скопје 1991, 163-181;
- Раноантичка сива керамика од Македонија, *Maced. acta archaeol.* 13, Скопје 1993, 141-148;
- *Some Pottery Finds from Isar-Marvinci*, *G' EPISTIMONHKH SYNANTHSH GIA THN ELLHNIS-TIKON KERAMIKH*, *Athenai* 1994, 215-217, Pls. 160-165;
- Прилог кон проучувањето на духовната култура во Пајонија, *Историја на културата на Македонија*, Кн. 1, Скопје 1995, 113-118;
- Надгробен споменик од Исар-Марвинци, Зборник ММ 1, Археологија, Скопје 1995, 143-146;

- Етничките носители на Требенишката Некропола, Скопје-Охрид 1997;
- Пеонско-источномедитеранске културне везе, УЗДАРЈЕ, књ. 17 (посветено на академик Драгослав Срејовиќ), Београд 1999, 359-365;
- Портрети на надгробним споменицима из с. Марвинци, VESTIGATIO VETUSTATIS (посветен на А. Цермановиќ), Београд 1999, 445-451;
- Прилог кон проучувањето на населбите во Пајонија, Културно наследство 28-29/2002-2003, Скопје 2004, 231-241;
- Исар-Марвинци, Наод од гроб 187, Коментари за некои прашања од античкото минато на Македонија, Скопје 2005, 63-68;
- Походот на тракискиот цар Ситалк на Македонија во 429 г. пред н.е. Коментари, 83-90;
- Уште еднаш за убикацијата на античките градови во Македонија, Коментари, 91-106;
- Phenomenon – Demir Karija, The ancient Stenae, Folia Archaeologica Balkanica In Honorem Verae Bitrakova Grozdanova, Скопје 2006, 163-170.

Sokolovska V. - Krstevski C.

- Rock cut Chamber Tombs at Isar-Marvinci, Macedonia and the Neighbouring Region from 3rd to 1st Milenium BC, Papers presented at the International Symposium, Struga 1997, Skopje 1999, 121-126;
- Нови наоди на Македонско-пајонски бронзи, Maced. acta Archaeol. 16, Скопје 2005, 65-87;

Svoronos J. N.

- L'Hellenisme primitif de la Macedoine prouvé par la numismatique, Chicago 1979.

Syllogae nummorum graecorum, Copenhagen 1943.

Тачева М.

- Походът на тракиския цар Ситалк през 429 г. пр. н.е., Военно-исторически сборник 6, София 1990, 3-13.

Темов С.

- Нови наоди од Исар-Марвинци, Maced. acta Archaeol. 15, Скопје 1999, 135-156.

Шелдаров Н. - В. Лилчиќ,

- Кралевите на античка Македонија и нивните монети во Република Македонија, Скопје 1994.

Seldarov N. - Hellenistic Coin Hoard from Isar-Marvinci, Maced. Num. Jour. No 2, Skopje 1996, 41-46.

Шурбановска М.

- Римска кука (палата) во Валандово, Maced. acta Archaeol. 13, Скопје 1993, 171-172;
- Стакина Чесма - Керамички наоди, Maced. acta Archaeol. 15, Скопје 1997, 251-260.

Шурбановски З.

- Исар-Марвинци, Прилог кон проучувањето на типологијата и хронологијата на хеленистичките тегови во Македонија, Maced. acta Archaeol. 7-8, Скопје 1987, 71-76.

Вељановска Ф.

- Антрополошко дефинирање на Пајоните, Културно-историско наследство на Р. Македонија XXXIII, Скопје 1994;
- Антрополошки карактеристики на населението на Македонија од неолит до среден век, Културно-историско наследство на Р. Македонија XLIII, Скопје 2000;
- Праисториското население на Вардарски Рид, Вардарски Рид, Том I, Скопје 2005, 401-413;
- Античкото население од Марвинци-Валандово, Скопје 2006.

Венедиков И.

- Земите по средния Вардар, Скопие 1943.

Видески З.

- Лисичин Дол - Марвинци, Некропола од железно време, Maced. acta Archaeol. 15, Скопје 1999, 91-112;
- Бронзеното време на Вардарски Рид, Вардарски Рид Том I, 91-113.

Вучковиќ-Тодоровиќ Д.

- Грчки гроб из Демир Капије, Старинар IX-X, Београд 1959, 281-296,
- Античка Демир Капија, Старинар XII, Београд 1961, 229- 254.

Citirani anticki izvori

Arriani Anabasis, ed. A.G. Roos, Lipsiae 1907.

Curtius Rufus, IV.IX, 24-26.

Diodori Bibliotheca historica, ed. Fr. Vogel, Leipzig 1896.

Herodotis Historia I, I-X, Beograd 1984.

Hieroclis Sinegdemus, rec. A. Burckhardt, Lipsiae 1893.

Homer, Ilijada, Beograd

Titi Livii Ab urbe condita libri, ed. Weissenborn - M. Muller, Lipsiae 1906.

Naturalis Historia des Plinius Secundus, ed. D. Detlefsen, Berlin 1904.

Polybii Historiae, ed. Th. Buttner-Wobst, Lipsiae 1904-1924.

Claudii Ptolemaei Geographia, ed. C. Muller, Vol. I, Parisiis 1883.

Stephanus De urbibus, ed. Gu. Xylander, Basilaе 1568.

Strabonis Geographica, ed. A. Meineke, Lipsiae I

Die Peutingerische Tafel oder Weltkarte des Castorius, ed. K. Muller, Stuttgart 1929.

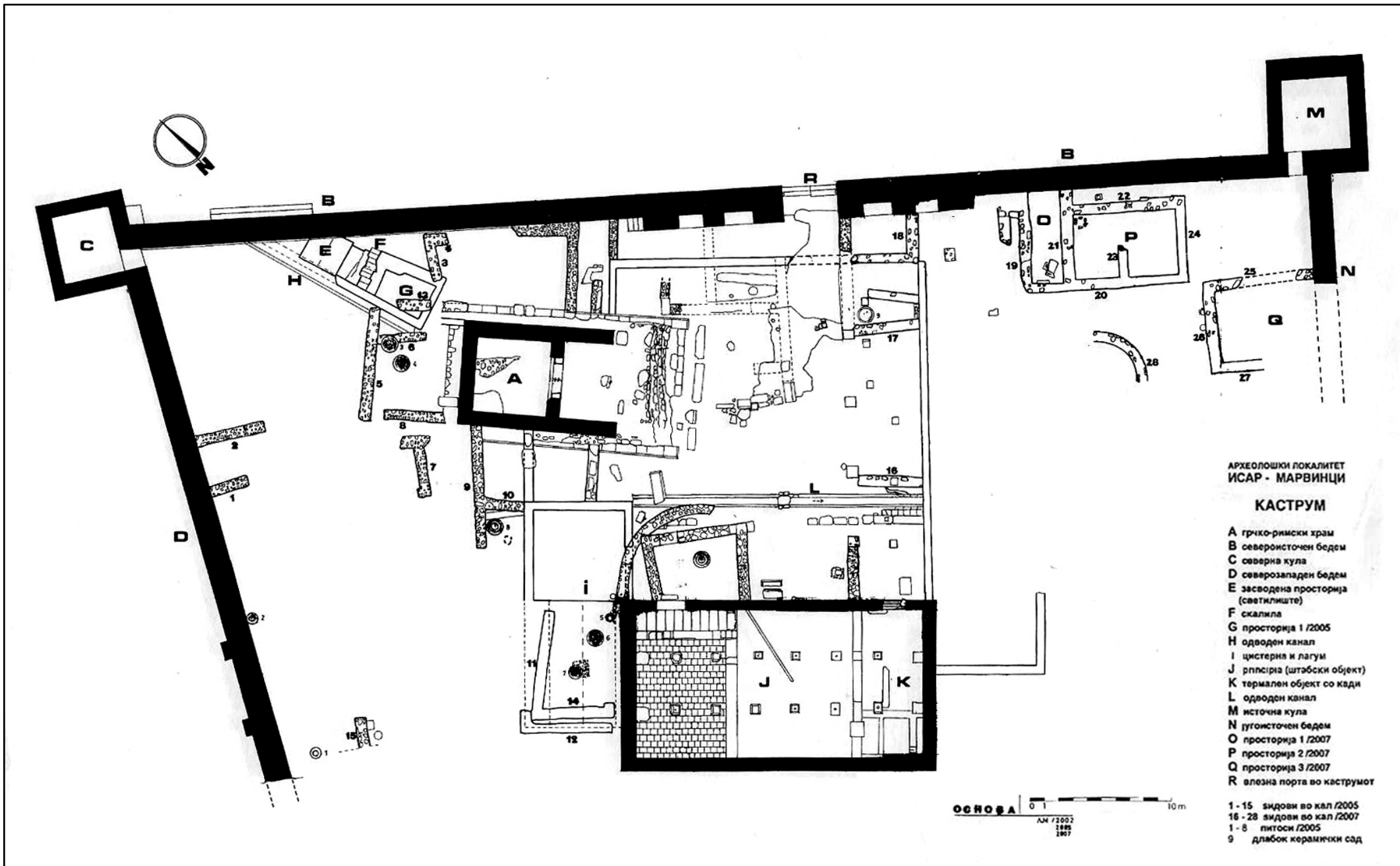
Thucydidis Historiae, ed. H.S.Jones - J. E. Powel, Oxonii 1942.

Zosimi comitis et exadvocati fisci Historia nova, Lipsiae 1887.

Д-р. ВИКТОРИЈА СОКОЛОВСКА (1931), археолог, долгогодишен работник во Музејот на Македонија во Скопје. Својот професионален интерес го насочила во проучување на историјата, материјалната и духовната култура на племињата и народите кои ја населувале Пајонија и Македонија во античко време со посебен акцент на убикацијата на градовите и топонимите.

Од 1976-1996 година раководела со научниот проект "Долината на Вардар во I милениум пред н.е.", во кој посебно место заземаат истражувањата на локалитетот Исар-Марвинци, Валандово, од кои е произлезена и оваа книга.

ИСАР · Марвинци

СЕКТОР III - АКРОПОЛА

КВ 1А-Д, 2А-Д, 3А

ОСНОВА

Џог 1 - ПОД ОД МАЛТЕР

Џог 2 - ПОД ОД ТУЛА

■ ОТИСОЦИ ОД ГРЕДИ

